

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

*Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Από τον Μαρίνο Αντύπα στο
Κιλελέρ*

ΦΙΛΗΜΕΓΚΑ ΑΝΔΡΙΑΝΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

***Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Από τον Μαρίνο Αντύπα στο
Κιλελέρ***

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία
στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις της Πάφου**

ΦΙΛΗΜΕΓΚΑ ΑΝΔΡΙΑΝΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Ανδριάννα Φιλημέγκα, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Ανδριάννα Φιλημέγκα

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Από τον Μαρίνο Αντύπα στο Κιλελέρ*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή

Πρώτος επιβλέπων: Γιώργος Γεωργής, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου.....

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αικατερίνη Παπαζαχαρία, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου.....

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου.....

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Ανδριάνα Φιλημέγκα, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «*Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Από τον Μαρίνο Αντύπα στο Κιλελέρ*», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο Αγροτικό ζήτημα της Ελλάδας και συγκεκριμένα της Θεσσαλίας. Η εργασία εκτείνεται από το 1906, έτος που φτάνει στη Θεσσαλία ο Μαρίνος Αντύπας μέχρι και το 1910 που πραγματοποιείται το μεγάλο παναγροτικό συλλαλητήριο της Λαρίσης και τα γεγονότα που συνέβησαν στο Κιλελέρ. Ο Μαρίνος Αντύπας μεταβαίνει στο θεσσαλικό κάμπο το 1906 και προπαγανδίζει την απελευθέρωση των κολίγων, οι οποίοι είναι αντιμέτωποι με μια πληθώρα προβλημάτων. Πριν προλάβει όμως να τους γεμίσει με ελπίδες για μια καλύτερη ζωή, ο Αντύπας δολοφονείται. Ο αγώνας του όμως τον μετατρέπει σε ένα από τα σύμβολα του αγροτικού κινήματος. Το αίτημα της απαλλοτρίωσης γίνεται σημαία για τους αγρότες. Οι Θεσσαλοί αγρότες αρχίζουν να οργανώνονται. Η αφύπνιση της αστικής τάξης, η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου και η δημιουργία της Κοινωνιολογικής Εταιρείας με προεξέχοντα τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου συμβάλλουν στη διάδοση σοσιαλιστικών ιδεών και αποτελούν τις προϋποθέσεις για την αφύπνιση των Θεσσαλών κολίγων. Η έλευση του προσφυγικού κύματος από τη Βουλγαρία, την Ανατολική Ρωμυλία και την Ρουμανία ανακινεί το Αγροτικό ζήτημα και δίνει μια ώθηση προς τη λύση του. Αποφασιστικό είναι το έτος 1909. Τότε ιδρύεται ο «Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος Καρδίτσας». Ο Δημήτρης Μπούσδρας, υπήρξε πρώτος πρόεδρος του Συνδέσμου και αγωνίστηκε για τη λύση του προβλήματος. Το ίδιο έτος ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος πραγματοποιεί το κίνημα στο Γουδί, το οποίο θα επηρεάσει και το Αγροτικό ζήτημα. Η οργάνωση των αγροτών παίρνει πλέον συγκεκριμένη μορφή. Δίνονται αιτήματα στη Βουλή και τα συλλαλητήρια διαδέχονται το ένα το άλλο. Κεντρικό σύνθημα η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Στις αρχές του 1910 γίνονται συλλαλητήρια σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Θεσσαλίας. Επιτροπή των Θεσσαλών που φτάνει στην Αθήνα και απευθύνεται στη Βουλή, δεν καταφέρνει να επηρεάσει την κυβέρνηση για άμεση λύση του ζητήματος. Στις 6 Μαρτίου αποφασίστηκε Πανθεσσαλικό συλλαλητήριο στη Λάρισα. Στο Κιλελέρ, έναν από τους τόπους συγκέντρωσης, οι άοπλοι κολίγοι ζήτησαν να ανέβουν στο τρένο χωρίς εισιτήριο. Τα επεισόδια που εκτυλίχτηκαν εκείνη την ημέρα έκαναν το Κιλελέρ να περάσει στην ιστορία των αγώνων του ελληνικού λαού.

Στόχος της εργασίας είναι να αναδείξει τα εξεταζόμενα γεγονότα μέσα από πρωτογενείς πηγές και ιδιαίτερα μέσα από τον Τύπο της εποχής. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την καλύτερη προσέγγιση του θέματος ήταν η έρευνα για τον εντοπισμό των πηγών πληροφόρησης, η καταγραφή και η συγκέντρωση δεδομένων, η ανάλυση και η ερμηνεία τους και τέλος η παρουσίαση των ευρημάτων. Για τη συλλογή των απαραίτητων πληροφοριών πραγματοποιήθηκε έρευνα στον αθηναϊκό και θεσσαλικό Τύπο της εξεταζόμενης εποχής. Συμπληρωματικά συλλέχθηκαν στοιχεία

και από τα Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων. Φυσικά συγκεντρώθηκαν και άλλες πληροφορίες από τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται η έρευνα και κατ' επέκταση η εργασία είναι πως ο ελληνικός Τύπος στο σύνολό του ασχολήθηκε διεξοδικά με το Αγροτικό ζήτημα. Ο αθηναϊκός τύπος παρουσιάζεται διχασμένος ως προς την κάλυψη του Αγροτικού ζητήματος. Αντίθετα οι θεσσαλικές εφημερίδες τάσσονται υπέρ του αγώνα των αγροτών και αφουγκράζονται τα αιτήματά τους.

Λέξεις κλειδιά: Κολίγοι, Αγροτικό ζήτημα, Κιλελέρ, Τσιφλίκια

ABSTRACT

The present paper focuses its interest on the Agricultural issue of Greece and specifically of Thessaly. The examined period extends from 1906, a year that Marinos Antipas arrived in Thessaly until 1910, when the large agricultural demonstration of Larissa took place, with the events that happened in Killerer. Marinos Antipas went to the Thessalian plain in 1906 and propagated the liberation of the peasants, who were facing plenty of problems. However, before he could give those hopes for a better life, Antipas was killed. His struggles made Antypas one of the symbols of the peasant movement in Thessaly. The Thessalian farmers began to organize. The awakening of the bourgeoisie, the establishment of the Labor Center of Volos and the creation of the Sociological Society by Alexandros Papanastasiou contributed to the spread of socialist ideas and the creation of the preconditions for the awakening of the Thessalian *koliyi*. The arrival of the Greek refugees from Bulgaria, Eastern Rumelia and Romania agitated the agricultural issue and gave a push to its solution. The year 1909 was decisive. Then the "Farming Lowland Association in Karditsa" under the presidency of Dimitrios Bousdras" was founded. In the same year, the Military Association carried out the movement in Goudi, which also affected the Agricultural issue. The farmers' organization took on a specific form. Requests were given to the Parliament and the rallies followed one another. The slogan was the expropriation of the *Tschiftliks*. At the beginning of 1910, rallies took place in all the major cities of Thessaly. A commission from Thessaly arrived in Athens and appealed to the Parliament but failed to affect the government for an immediate resolution of the issue. On March 6, a large Panthessalian demonstration took place in Larissa. In Killerer, one of the meeting points, the unarmed *koliyi* asked to get on the train without a ticket. The episodes that unfolded that day made Killerer a symbol of the struggles of the Greek peasants. The aim of the paper is to highlight the examined facts through primary sources, and especially the press relating to that era. The methodology followed was the research of the information sources, the recording and collection of data, the analysis, and the presentation of them. In order to gather the necessary information, a survey was conducted in the Athenian and Thessalian press of the examined period. Additionally, data were collected from the Minutes of the Greek Parliament. Other information was gathered from the secondary literature. The conclusion, to which the research comes to, is that the Greek press, as a whole, dealt extensively with the Agricultural issue. The Athenian press was divided over the coverage of the agricultural issue, while, on the contrary, the Thessalian newspapers were in favor of the peasants' struggle and listened to their demands.

Keywords: *koliyi, Agricultural issue, Killerer, Tschiftliks*

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών, του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, στο πλαίσιο του εξ αποστάσεως προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία. Μελετώντας μεγάλο μέρος της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης, από την αρχή των σπουδών με ταλάνιζε το ερώτημα: «ποιο θα μπορούσε να είναι το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας». Εν προκειμένω αφορμή στάθηκε μια παλιά ελληνική ταινία σχετική με το Αγροτικό ζήτημα και τους κολίγους, η οποία με έκανε να συνειδητοποιήσω πως αγνοούσα πολλά για το συγκεκριμένο θέμα και να αποφασίσω να το μελετήσω εκτενέστερα και να εμβαθύνω, ώστε να λυθούν πολλές από τις απορίες μου. Το πάθος μου για την έρευνα σε εφημερίδες της εποχής με έκανε να καταλήξω και στις πρωτογενείς πηγές άντλησης πληροφοριών. Ωστόσο κατά την εκπόνηση της εργασίας προέκυψαν απροσδόκητες δυσκολίες, εξαιτίας της Πανδημίας που ξεκίνησε το 2020. Έτσι παρόλο που είμαι κάτοικος Αθηνών μου ήταν αδύνατη η πρόσβαση σε βιβλιοθήκες, οι οποίες ήταν κλειστές, καθώς και η έρευνα σε αρχειακό υλικό.

Σε αυτό το σημείο αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω και όλους όσους με καθοδήγησαν και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εκπόνηση της Διπλωματικής μου εργασίας. Πρώτα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της εργασίας μου, τον καθηγητή νεότερης Ιστορίας κ. Γιώργο Γεωργή, για την πολύτιμη καθοδήγηση και εκτίμηση που μου έδειξε. Επίσης ευχαριστώ θερμά τη λέκτορα διπλωματικής ιστορίας και διεθνών σχέσεων την κ. Κατερίνα Παπαζαχαρία που στάθηκε πραγματική αρωγός στην όλη μου προσπάθεια. Ευχαριστώ για την κατανόηση που έδειξε, αλλά και για την εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό μου. Οι υποδείξεις της ήταν πραγματικά πολύτιμες για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Τέλος, αλλά όχι τελευταία, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλη μου την οικογένεια για την αγάπη και την ανεκτικότητα που έδειξε όλο αυτό το διάστημα της προσπάθειάς μου και ιδιαίτερα την αδερφή μου για τη στήριξη και τη βοήθεια της.

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Στον παππού μου, που μέχρι το τέλος μελετούσε Ιστορία!

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σελίδες

Σελίδα εγκυρότητας.....	i
Υπεύθυνη Δήλωση.....	ii
Περίληψη.....	iii
Abstract.....	v
Προλογικό σημείωμα.....	vi
Πίνακας περιεχομένων.....	viii
Εισαγωγή.....	1
A. Η κατάσταση των αγροτών στη Θεσσαλία την εποχή της άφιξης του Μαρίνου Αντύπα.....	6
1. Τα Πρώτα χρόνια.....	7
2. Ο Αντύπας στο Αργοστόλι.....	9
3. Ο Αντύπας στη Θεσσαλία.....	10
3α. Τραγικές συνθήκες διαβίωσης.....	10
3β. Φόροι.....	12
3γ. Εξώσεις.....	13
3δ. Απουσία οργανωμένου αγροτικού κινήματος.....	15
3ε. Τεχνολογική στασιμότητα.....	17
3στ. Το νομοσχέδιο «Περί Μορτής» του 1906.....	18
4. Η δράση του Αντύπα.....	21
5. Η δολοφονία του Αντύπα.....	22
6. Μαρίνος Αντύπας «Το σύμβολο».....	24
B. Η ανακίνηση του Αγροτικού Ζητήματος.....	26
1. Το κράτος ο μεγάλος τσιφλικάς.....	26
2. Η έλευση του πρώτου οργανωμένου κύματος προσφύγων στην Ελλάδα του 20ού αιώνα ανακινεί το Αγροτικό ζήτημα.....	27
3. Τα Στεφανοβίκεια Κτήματα.....	28

4. Τα Ζάππεια Κτήματα.....	29
5. Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο.....	30
Γ. Η κορύφωση του αγροτικού κινήματος.....	32
1. Η οργάνωση των αγροτών.....	32
2. Το εργατικό κίνημα και οι κοινωνιολόγοι στο πλευρό των αγροτών- Η συμβολή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου.....	34
3. Ο στρατιωτικός Σύνδεσμος και η συμβολή του στην κινητοποίηση των αγροτών.....	36
4. Τα μεγάλα συλλαλητήρια και οι συζητήσεις στη Βουλή.....	39
Δ. «Κιλελέρ».....	47
1. Τα γεγονότα του Κιλελέρ	47
2. Ο αντίκτυπος της εξέγερσης στην πορεία του αγροτικού ζητήματος.....	49
Συμπεράσματα.....	52
Βιβλιογραφία.....	55
1. Πρωτογενής βιβλιογραφία.....	55
2. Δευτερογενής βιβλιογραφία.....	56

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενό της το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα από την εποχή της άφιξης του Μαρίνου Αντύπα στη Θεσσαλία το καλοκαίρι του 1906, έτος κατά το οποίο συντελούνται διάφορες εξελίξεις στον αγροτικό κόσμο, μέχρι και την εξέγερση του Κιλελέρ, το Μάρτιο του 1910. Όπως ήδη αναφέρθηκε και στο προλογικό σημείωμα, αφορμή για την πραγματοποίηση αυτής της εργασίας, στάθηκε μια παλιά ελληνική ταινία που έχει ως υπόθεσή της τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης των κολίγων.¹ Η συνειδητοποίηση πως αγνοώ πολλά για το συγκεκριμένο θέμα με έκανε να αποφασίσω να ασχοληθώ με αυτό.

Το ζήτημα που πραγματεύεται η συγκεκριμένη εργασία δεν είναι νέο. Πολλοί είναι οι συγγραφείς - ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με το ελληνικό Αγροτικό ζήτημα στο σύνολό του. Αν κάποιος μελετητής λοιπόν θα ήθελε να διαβάσει για το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα θα μπορούσε να αναζητήσει μια πληθώρα βιβλίων και άρθρων. Ενδεικτικά αναφέρονται τα βιβλία των παρακάτω συγγραφέων. Αρχικά ο δημοσιογράφος, δικηγόρος και εκδότης της εφημερίδας *Πανθεσσαλική* Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, με το έργο του *Οι Κολλίγοι της Θεσσαλίας - Μελέτη Περί Μορτής*, γραμμένο το 1906, σκιαγραφεί την κατάσταση που επικρατούσε στο θεσσαλικό κάμπο και τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης των κολίγων, αναπαράγοντας τα γεγονότα ως συμμετοχος του καιρού του και τονίζοντας την αναγκαιότητα της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Για τις συνθήκες ζωής των κολίγων μπορεί να μάθει κανείς μελετώντας και το έργο *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, του αγροτιστή, προέδρου του Γεωργικού Πεδινού Συλλόγου Καρδίτσας και βουλευτή Δημητρίου Μπούσδρα. Για μια συνολική θεώρηση του Αγροτικού προβλήματος, προτείνεται η *Ιστορία του Αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, του Γιάννη Κορδάτου. Ο καθηγητής Κώστας Βεργόπουλος, με το βιβλίο του *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας μελετά το γαιοκτητικό σύστημα στο Βυζάντιο και την Τουρκοκρατία, το πρόβλημα της γαιοκτησίας στο νεοελληνικό κράτος αλλά και το πώς σχετίζεται ο καπιταλισμός με το Αγροτικό ζήτημα στη νεοελληνική ιδεολογία*. Ακόμη ένα αξιόλογο έργο που μελετά σε βάθος το αγροτικό πρόβλημα από την απελευθέρωση της Ελλάδας είναι το *Κιλελέρ: Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού αγροτικού κινήματος*, του Γιώργου Καρανικόλα. Εδώ μπορεί κανείς να διαβάσει τα μαρτύρια των κολίγων που οδήγησαν στο Κιλελέρ, τους πρόδρομους του Κιλελέρ και το μεγάλο συλλαλητήριο της Καρδίτσας. Τα γεγονότα που συντελέστηκαν στο Κιλελέρ το 1910, καθώς και τις ευθύνες του στρατιωτικού συνδέσμου και του τότε πρωθυπουργού Στέφανου Δραγούμη. Ο Χρήστος Βραχνιάρης με το βιβλίο

¹ Πρόκειται για την ελληνική ταινία *Το χρώμα βάφτηκε κόκκινο*, του 1966 σε σκηνοθεσία του Βασίλη Γεωργιάδη και σενάριο του Νίκου Φώσκολου

του *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις, Κιλελέρ 1910 -Τρίκαλα 1925*, φωτίζει ορισμένες βασικές πλευρές του αγροτικού προβλήματος, που αναφέρονται στους παράγοντες που το δημιούργησαν, καθώς και στην εξέλιξή του μέσα από την κοινωνική πάλη. Επιπλέον γίνεται αξιολόγηση της συμβολής των κοινωνικών δυνάμεων που συνέβαλαν στην ανέλιξη του αγροτικού κινήματος. Η συγγραφέας Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, με το βιβλίο της *Αγροτικό ζήτημα και Αγροτικό κίνημα-Θεσσαλία 1881-1923*, επιτυγχάνει μια συνολική θεώρηση του Αγροτικού ζητήματος και του Αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία από τη γέννησή του, το 1881, μέχρι και την οριστική επίλυσή του, το 1923. Αναδεικνύονται έτσι οι διαφορετικές φάσεις που διήνυσε το θεσσαλικό ζήτημα και οι σημαντικότερες πτυχές του. Τέλος ένας ακόμη αξιόλογος φιλόλογος- ιστορικός είναι και ο Θωμάς Ψύρρας με το έργο του *Κιλελέρ στον ήλιο μοίρα-από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*. Το βιβλίο είναι μια χρονογραφία στην οποία ο αναγνώστης παρακολουθεί την εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία (1881-1923). Πάνω στο ιστορικό αφήγημα προστίθεται αυθεντικό ιστορικό υλικό από δημοσιεύματα εφημερίδων και περιοδικών της εποχής, πρακτικά από δίκες καθώς και φωτογραφικό υλικό. Βεβαίως με το Αγροτικό ζήτημα έχουν ασχοληθεί πολλοί ερευνητές και έχουν δημοσιευτεί πολλά άρθρα σε εφημερίδες, περιοδικά και διαδίκτυο. Αρκετά από αυτά υπομνηματίζονται στα σχετικά κεφάλαια της εργασίας.

Πρόθεση της δικής μου μελέτης δεν είναι εξεταστούν όσα έχουν γραφτεί από την ελληνική βιβλιογραφία για το Αγροτικό ζήτημα στο σύνολό του, δηλαδή από την δημιουργία του, το 1881 μέχρι και τη λύση του, το 1923. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αποδώσει ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, το οποίο ξεκινά το 1906, έτος που φτάνει στη Θεσσαλία ο Μαρίνος Αντύπας, το πρόσωπο σύμβολο του Αγροτικού κινήματος. Το 1906 είναι βέβαια και το έτος που η κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη επιχειρεί να εγκριθεί το νομοσχέδιο «Περί Μορτής», το οποίο θα οδηγούσε σε περαιτέρω εξαθλίωση των αγροτών. Η εργασία εκτείνεται μέχρι το 1910, έτος που πραγματοποιείται η εξέγερση του Κιλελέρ. Σκοπός λοιπόν είναι να αναδειχτούν τα γεγονότα που συντελέστηκαν μέσα σε αυτό το διάστημα και οδήγησαν στην εξέγερση των αγροτών. Η ανάδειξη αυτών των γεγονότων πραγματοποιήθηκε μελετώντας και αποδελτιώνοντας πρωτογενείς πηγές και αρχειακό υλικό. Ωστόσο λόγω της Πανδημίας που ξέσπασε το 2020, η πρόσβαση σε πρωτογενή αρχεία, σπουδαστήρια και βιβλιοθήκες ήταν αδύνατη. Εξ' ανάγκης η έρευνα στράφηκε σε πρωτογενές υλικό που βρίσκονταν ψηφιοποιημένο στο διαδίκτυο από τη Βουλή των Ελλήνων καθώς και από την Εθνική Βιβλιοθήκη. Έτσι, για τη μελέτη και την ανάλυση των γεγονότων εξετάστηκαν οι αθηναϊκές εφημερίδες *Αθήναι, Ακρόπολις, Εμπρός, Νέον Άστυ, Νέα Ημέρα, Σκριπ, Το Άστυ* και ο *Ριζοσπάστης*, καθώς και οι θεσσαλικές εφημερίδες *Αναγέννησις (Τρικάλων), Εργάτης, Θεσσαλία* και

Πανθεσσαλική.² Προς τεκμηρίωση και συμπλήρωση των γεγονότων έχουν χρησιμοποιηθεί και στοιχεία από τα Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων. Μάλιστα για έναν επόμενο ερευνητή ένα χρήσιμο και διαφορετικό αντικείμενο εργασίας θα ήταν να μελετήσει τα πρακτικά της Βουλής.

Τα ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει η εργασία είναι τα ακόλουθα: Ποιος ήταν ο Μαρίνος Αντύπας και σε τι κατάσταση βρίσκονταν οι Θεσσαλοί αγρότες την εποχή της άφιξής του στη Θεσσαλία; Τι όριζε το νομοσχέδιο «Περί Μορτής» και γιατί αποδοκιμάστηκε από το σύνολο του αγροτικού κόσμου; Ποιος σκότωσε και γιατί τον Μαρίνο Αντύπα; Πώς συνδέονταν οι τσιφλικάδες με την εκάστοτε κυβέρνηση; Με ποιο τρόπο η έλευση του προσφυγικού κύματος από τη Βουλγαρία, την Ανατολική Ρωμυλία και τη Ρουμανία επηρέασαν το Αγροτικό ζήτημα; Τι ανάγκασε την κυβέρνηση Θεοτόκη να παραχωρήσει τα Στεφανοβίκεια κτήματα; Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στην οργάνωση και κινητοποίηση των αγροτών; Πώς διεκδίκησαν το δικαίωμά τους στην ιδιοκτησία; Πώς αντιμετωπίστηκε το ζήτημα στον Τύπο και στη Βουλή; Ποια ήταν τα γεγονότα που οδήγησαν στη σύγκρουση του Κιλελέρ;

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα η παρούσα εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με τη ζωή και την προσωπικότητα του Μαρίνου Αντύπα, πριν αυτός έρθει στη Θεσσαλία, και στη συνέχεια την κατάσταση στην οποία βρήκε τον θεσσαλικό κάμπο όταν έφτασε στον Πυργετό Λαρίσης, το καλοκαίρι του 1906. Παρουσιάζονται οι συνθήκες διαβίωσης των αγροτών, ακόμα και μέσα από μαρτυρίες των ίδιων των κολίγων όπως δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ακρόπολις*. Ταυτόχρονα οι πολλοί και δυσβάσταχτοι φόροι και οι απειλές των εξώσεων επιβεβαιώνουν το τραγικό της κατάστασης. Η απουσία ενός οργανωμένου αγροτικού κινήματος που θα διεκδικούσε τα συμφέροντα των αγροτών αλλά και η τεχνολογική στασιμότητα που χαρακτηρίζει τη δουλειά τους, κάνουν τη ζωή των αγροτών ακόμα πιο δύσκολη. Η κυβέρνηση Θεοτόκη με σκοπό να αποσοβήσει ένα γενικότερο ξεσηκωμό συνέταξε το νομοσχέδιο «Περί Μορτής». Αντί όμως να κατευνάσει τα πνεύματα, αυτό προκάλεσε μεγαλύτερη όξυνση, καθώς περιόριζε ακόμη περισσότερο τα δικαιώματα των κολίγων. Επιχειρείται να αναλυθεί το περιεχόμενο του νομοσχεδίου και οι λόγοι που απορρίφθηκε, από το σύνολο των αγροτών αλλά και των τσιφλικάδων. Στη συνέχεια το κεφάλαιο επιστρέφει στη δράση του Αντύπα στη Θεσσαλία και στον τρόπο με τον οποίο ξεσήκωσε τους αγρότες. Ο Αντύπας τελικά δολοφονήθηκε. Μελετώνται τα

² Επιλέχθηκαν τόσο αθηναϊκές όσο και θεσσαλικές εφημερίδες για να δοθεί μια συνολική εικόνα ως προς την κάλυψη του ζητήματος. Επιπλέον οι θεσσαλικές εφημερίδες βιώνουν τις συνθήκες ζωής των κολίγων και τον παλμό της αγροτικής διαμαρτυρίας εντονότερα σε σχέση με τις αθηναϊκές που βλέπουν πιο αποστασιοποιημένα τα πράγματα και δίνουν χώρο και στην πλευρά των τσιφλικάδων.

γεγονότα που συνέβησαν τη νύχτα της δολοφονίας, όπως τα κατέγραψαν οι εφημερίδες, καθώς και οι μαρτυρίες των εκεί παρευρισκομένων. Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να αναλυθεί το πρόσωπο του Αντύπα και η συμβολή του στον αγώνα των αγροτών. Το κεφάλαιο κλείνει χαρακτηρίζοντας τον Μαρίνο Αντύπα ως την κύρια συμβολική μορφή στην ιστορία του θεσσαλικού αγροτικού ζητήματος και ως ο άνθρωπος που άναψε τη φωτιά της εξέγερσης.

Το δεύτερο κεφάλαιο καταπιάνεται με τις εξελίξεις που ανακίνησαν το Αγροτικό ζήτημα και το απεγκλώβισαν από τη στασιμότητα στην οποία βρίσκονταν από το 1881, την εποχή δηλαδή της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος. Η έλευση το 1905-1906 του προσφυγικού κύματος των Ελλήνων από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία ανακίνησε το αίτημα για την απαλλοτρίωση γης, καθώς προέκυψε πρόβλημα με την εγκατάστασή τους. Η πίεση για την αποκατάσταση των προσφύγων ανάγκασε την κυβέρνηση Θεοτόκη να παραχωρήσει τα Στεφανοβίκεια κτήματα στη Θεσσαλία. Βλέπουμε ωστόσο πως δε συνέβη το ίδιο και με τα Ζάπεια κτήματα που βρίσκονταν επίσης στην περιοχή της Θεσσαλίας. Το δεύτερο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη δημιουργία του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου και τις ανάγκες που οδήγησαν στην ίδρυσή του.

Στο τρίτο κεφάλαιο η εργασία αναλύει τους παράγοντες που κινητοποίησαν τους αγρότες, ώστε να οργανωθούν και ξεσηκωθούν. Τονίζεται η συμβολή του εργατικού κινήματος, των κοινωνιολόγων και ιδιαίτερα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου σε αυτόν τον ξεσηκωμό. Στη συνέχεια εξετάζεται η σχέση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και το κίνημα στο Γουδί με τον αγροτικό κόσμο και την κινητοποίησή του. Αίτημα των αγροτών η απαλλοτρίωση. Στη συνέχεια παρουσιάζονται με τη μορφή χρονολογίου τα συλλαλητήρια, μέσα από τα οποία οι αγρότες διεκδίκησαν το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, καθώς και οι συζητήσεις στη Βουλή, σχετικά με το ζήτημα, όπως τα κατέγραψε ο Τύπος, αλλά και μέσα από τα ίδια τα Πρακτικά της Βουλής.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο ασχολείται με τα γεγονότα του Κιλελέρ, αλλά και τον αντίκτυπο που είχε η εξέγερση στην μετέπειτα πορεία του Αγροτικού ζητήματος.

Το θέμα που μελετάται εδώ δεν ολοκληρώνεται φυσικά στο σημείο που σταματά αυτή η εργασία, δηλαδή το 1910. Θα είχε ωστόσο μεγάλο ενδιαφέρον να μελετηθούν και οι επόμενες κινήσεις των αγροτών και των κυβερνήσεων μέχρι και την οριστική λύση του Αγροτικού ζητήματος, το 1923. Επίσης θα είχε ενδιαφέρον να αναλυθεί η δολοφονία και η δίκη για το φόνο του Αντύπα. Μια ακόμη πρόταση για μελλοντική έρευνα αποτελεί και ο διωγμός των Ελλήνων από τη Ρουμανία,

τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία το 1905-1906. Ποιοι ήταν οι λόγοι που δημιούργησαν το ανθελληνικό κλίμα στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία και κάτω από ποιες συνθήκες έφυγαν οι Έλληνες πρόσφυγες; Ένα ενδιαφέρον ζήτημα είναι και η κοινωνική θέση των τσιφλικάδων αλλά και η δράση και ο ρόλος που διαδραμάτισαν στις εκάστοτε κυβερνήσεις. Τέλος μια ακόμη πρόταση για μελλοντική εργασία θα μπορούσε να είναι η ανάδειξη των προσωπικοτήτων που ασχολήθηκαν με το Αγροτικό ζήτημα και μέσα από τη δράση τους κινητοποίησαν τον αγροτικό κόσμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Δημήτρης Μπούσδρας αλλά και ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης.

Α. Η κατάσταση των αγροτών στη Θεσσαλία την εποχή της άφιξης του Μαρίνου Αντύπα

«Φρονώ ότι το δίκαιον είναι εκεί όπου το συμφέρον των πολλών και όχι των ολίγων, επομένως μεταχειρίζομαι τας δυνάμεις μου υπέρ της εξαφανίσεως του τσιφλικιού και της πλήρους ανεξαρτησίας του καλλιεργητού»
Μαρίνος Αντύπας³

Το Αγροτικό ζήτημα γεννήθηκε στην Ελλάδα μετά την ένταξη της Θεσσαλίας - Άρτας το 1881. Δύο είναι οι λόγοι που γέννησαν το Αγροτικό ζήτημα: ο πρώτος είναι η εύλογη αξίωση των απελευθερωμένων Θεσσαλών να τύχουν πραγματικής ελευθερίας, με την απόκτηση εγγείου ιδιοκτησίας. Ο δεύτερος λόγος γεννήθηκε μετά την προσάρτηση, όπου διαψεύστηκε η ελπίδα των κολίγων⁴ και μάλιστα οι όροι της επίμορτης καλλιέργειας χειροτέρεψαν.⁵

Δεν σημαίνει λοιπόν ότι η κατάσταση των Θεσσαλών αγροτών βελτιώθηκε μετά την ένταξη της Θεσσαλίας. Ακριβώς το αντίθετο καταδεικνύει το σύνολο σχεδόν της ελληνικής βιβλιογραφίας. Μετά την προσάρτηση οι ελληνικές κυβερνήσεις παρέδωσαν τη Θεσσαλία στην εκμετάλλευση και την τυραννία που ήταν χειρότερη από εκείνη των Τούρκων. Την παρέδωσαν στον κοτζαμπασισμό και την τοκογλυφία.⁶

Αυτή ακριβώς την κατάσταση προσπάθησε να ανατρέψει ο Μαρίνος Αντύπας ερχόμενος στη Θεσσαλία το 1906. Χωρίς να είναι ο ίδιος ούτε αγρότης ούτε Θεσσαλός καθιερώθηκε ως σύμβολο του αγροτικού κινήματος. Οι Θεσσαλοί βρήκαν στο πρόσωπο του Αντύπα το θρύλο που χρειαζόνταν για να πάρουν κουράγιο και να επαναστατήσουν.⁷

³ Βλπ. σχετικά Μαρίνος Αντύπας, *«Προς τον λαόν και άλλα κείμενα»*, στο Θεόδωρος Μπενάκης (επιμ), Βιβλιοθήκη Ελλήνων Ριζοσπαστών και Σοσιαλιστών, Κούριερ, Αθήνα 2000, σελ. 56-57

⁴ «Κολίγας ή κολλήγας ή κολίγος»: Πρόσωπο που καλλιεργεί ξένο κτήμα ή βόσκει ξένο κοπάδι και μοιράζεται τα παραγόμενα προϊόντα με τον ιδιοκτήτη. Ετυμολογία: από τη λατινική λέξη collega= συγκυρίαρχος, συνεργός (collego= συλλέγω, συγκεντρώνω), Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (δεύτερη έκδοση)*, Αθήνα 2002, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε περιεχόμενο του όρου κολίγος στον Τριανταφυλλίδη;

⁵ Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, *Οι Κολίγοι της Θεσσαλίας- Μελέτη Περί Μορτής*, Πανθεσσαλική, Βόλος 1906, σελ. 58

⁶ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 19

⁷ Καίτη Αρώνη- Τσίχλη, *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα-Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ. 121 · Θωμάς Ψύρρας, *Κιλελέρ στον ήλιο μοίρα-από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σελ. 135

Ποιος ήταν όμως ο Μαρίνος Αντύπας, ποια ήταν η κατάσταση των αγροτών στη Θεσσαλία την εποχή της άφιξής του και ποια η συμβολή του στον ξεσηκωμό των κολίγων;

1. Τα Πρώτα χρόνια

Ο Μαρίνος Αντύπας Γεννήθηκε το 1872 στην Κεφαλονιά. Το 1890 θα αποφοιτήσει από το Γυμνάσιο με διαγωγή «αξιέπαινη». Έρχεται στην Αθήνα και εγγράφεται στη Νομική Σχολή. Ο Αντύπας ήταν μυημένος στις ιδέες των φιλελεύθερων ρευμάτων κι έτσι όταν βρέθηκε στην Αθήνα δεν άργησε να προσεγγίσει τους σοσιαλιστικούς κύκλους της εποχής. Ως φοιτητής έρχεται σε επαφή με τα μέλη του «Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου», τον οποίο είχε ιδρύσει ο Σταύρος Καλλέργης. Στόχος του συλλόγου ήταν η σοσιαλιστική διαφώτιση, κάτι που συνοδεύει τον Αντύπα σε όλη του τη ζωή. Επηρεασμένος άλλωστε από τους Επτανήσιους ριζοσπάστες, ασπάζεται τις σοσιαλιστικές ιδέες της εποχής και γίνεται υπέρμαχος ενός «λαϊκιστικού αγροτισμού».⁸

Το 1896 ξεσπά η Κρητική Επανάσταση. Ο Αντύπας θα μεταβεί ως εθελοντής στην Κρήτη, όπου πολεμάει γενναία και τραυματίζεται. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1897, στην Ομόνοια έλαβε χώρα συλλαλητήριο με θέμα τη συνθήκη που υπογράφηκε μετά τον αποτυχημένο ελληνοτουρκικό πόλεμο. Αρκετοί ήταν οι ομιλητές που έκριναν και σχολίασαν τα τεκταινόμενα. Ανάμεσά τους ένας νέος ρήτορας. «*Ονομάζεται Αντύπας, νέος αυτός μάλλον ευέξαπτος των άλλων. Ομιλεί περί ειρήνης και πολέμου και η επισφράγιση του λόγου του ήτο ν' απευθύνη πολλές ανευλαβείς φράσεις προς τον Βασιλέα, ένεκα των οποίων καταζητείται υπό της αστυνομίας*».⁹ Από τον εξώστη ενός ξενοδοχείου κατηγορεί ανοιχτά τη στάση του Παλατιού κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η γνώμη του Αντύπα ήταν ότι, όταν έφτασε ο τουρκικός στρατός στις Θερμοπύλες έπρεπε να ορμήσουν κατά του εχθρού. Το πλήθος τον χειροκρότησε και τον επευφήμησε. Για την ομιλία του αυτή καταδικάστηκε σε φυλάκιση ενός έτους. Ο 26χρονος Αντύπας χαρακτηρίζεται «επικίνδυνος» και οδηγείται στις φυλακές της Αίγινας, όπου εκτίει την ποινή του κανονικά, κάτω όμως από πολύ σκληρές συνθήκες. Το Υπουργείο δικαιοσύνης με την υπ' αριθμόν 4176 διαταγή όρισε: Ο Αντύπας να μην

⁸ Αρώνη, ό.π., σελ. 121 · Χρήστος Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις, Κιλελέρ 1910 -Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα 1985, σελ. 40 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 119 · Γιώργος Πετρόπουλος, «100 χρόνια από τη δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα- Ο άνθρωπος σύμβολο της απελευθέρωσης της αγροτιάς», 6 Μαΐου 2007, ανακτήθηκε από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4024033> στις 15 Απριλίου 2021 · Γιώργος Πετρόπουλος, «Μαρίνος Αντύπας ο μάρτυρας της αγροτιάς», 10 Μαρτίου 2002, ανακτήθηκε από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1176231> στις 15 Απριλίου 2021 · Ξενοφών Α. Μπρουντζάκης «Μαρίνος Αντύπας: Ένας εξεγερμένος αγωνιστής των σοσιαλιστικών ιδεωδών», 29 Ιουνίου 2013, ανακτήθηκε από <https://www.topontiki.gr/2013/06/29/marinos-antipas-enas-exegermenos-agonistis-ton-sosialistikon-ideodon/> στις 20 Απριλίου 2021

⁹ (Το) Άστυ, Αθήνα 15 Σεπτεμβρίου 1897, σελ. 2 · Το Άστυ, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1906, σελ. 1

συνδιαλέγεται με κανέναν. Σε περίπτωση μη συμμορφώσεώς του θα έπρεπε να τον δέσουν μέσα στο κελί και να τον θέσουν «υπό άναλον δίαιτα».¹⁰

Το 1898 θα αποφυλακιστεί, και χωρίς να πάρει το πτυχίο του θα επιστρέψει στο Αργοστόλι, όπου συγκροτεί μια ομάδα σοσιαλιστών και τον Ιούλιο του 1900 εκδίδει την εφημερίδα *Ανάστασις*.¹¹ Η κυκλοφορία της εφημερίδας διακόπτεται αμέσως και ο Αντύπας συλλαμβάνεται, καθώς μέσω της εφημερίδας έστρεφε τα βέλη του κατά του βασιλιά.

Τον Απρίλιο του 1903 επισκέπτεται το θείο του Γεώργιο Σκιαδαρέση στο Βουκουρέστι. Ο Σκιαδαρέσης ήταν γεωπόνος και έπειτα από παρουσία σαράντα ετών στη Ρουμανία δημιούργησε μεγάλη περιουσία. Εκεί ο Αντύπας διαπιστώνει πως οι ιδέες του συγγενεύουν με του θείου του και τον πείθει να επενδύσει σε αγροτική γη στη Θεσσαλία. Έτσι ο Σκιαδαρέσης μαζί με τον Κεφαλλονίτη Αριστείδη Μεταξά θα αγοράσουν 300.000 στρέμματα στην περιοχή του Πυργετού και Λασποχωρίου. Στο Σκιαδαρέση ανήκε το 1/3 των κτημάτων.¹²

¹⁰ «*Αναλος δίαιτα*» στη «σωφρονιστική» γλώσσα σημαίνει: να δίνεται στον κρατούμενο λίγο και ανάλατο φαγητό, για να μη διψάει, επειδή του έχει επιβληθεί μερική ή ολική στέρηση νερού Νίκος Πηγαδάς, «Ο Μ. Αντύπας στις φυλακές της Αίγινας στην απομόνωση και ‘‘υπό άναλον δίαιταν’’», 16 Μαρτίου 2012, ανακτήθηκε από <http://www.edoeap.gr/2012/03/%CE%BF-%CE%BC-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%85%CF%80%CE%B1%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%83-%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CF%83-%CF%83%CF%84/> στις 31 Μαΐου 2021 · Δημήτρης Ανδρουτσόπουλος, «Μαρίνος Αντύπας», Μάρτιος 2006, ανακτήθηκε από <https://landandfreedom.gr/el/istoria/167-marinos-antypas> στις 15 Απριλίου 2021 · Ψύρρας ό.π., σελ. 120 · Βραχνιάρης, στο ίδιο · Αρώνη, ό.π., σελ 122 · Πετρόπουλος, ό.π. · Πετρόπουλος, «Μαρίνος Αντύπας ο μάρτυρας της αγροτιάς», ό.π.

¹¹ Δυστυχώς δεν ήταν δυνατή η πρόσβαση στο περιεχόμενο της εφημερίδας, καθώς δεν βρέθηκε ψηφιοποιημένη στο διαδίκτυο. Θα είχε ωστόσο μεγάλο ενδιαφέρον να μελετηθεί το περιεχόμενο της.

¹² Αρώνη, ό.π., σελ. 123 · Ψύρρας, στο ίδιο · [Ακης Κωνσταντίνου «Η επανάσταση της αγροτιάς», 4 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε από http://mag.spoutnik.gr/stiles/memory-stick/2523/i-epanastasi-tis-agrotias/](http://mag.spoutnik.gr/stiles/memory-stick/2523/i-epanastasi-tis-agrotias/) στις 20 Απριλίου 2021 · Πετρόπουλος, ό.π.

2. Ο Αντύπας στο Αργοστόλι

Το 1904 ο Αντύπας επιστρέφει από τη Ρουμανία στο Αργοστόλι και επανεκδίδει την εφημερίδα *Ανάστασις* μέχρι το 1907. Επίσης το 1904 δημιουργεί μια παιδευτική λέσχη το «Λαϊκόν Αναγνώστηριον Η Ισότης». Η λέσχη λειτουργεί σαν ένα λαϊκό σχολείο, και ως χώρος ζύμωσης στο σοσιαλισμό. Εκεί συγκεντρώνονται οι προοδευτικοί άνθρωποι του νησιού.

Στις 14 Αυγούστου 1905 με σκοπό να συμπαρασταθεί στην Κρητική Επανάσταση του Θερίσου και να εκδηλώσει ο λαός τη βούλησή του για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, διοργανώνει συλλαλητήριο στους στύλους του Ολυμπίου Διός κατά τη διάρκεια του οποίου «Ωμίλησε, αλλ' ο λόγος του ήτο τόσον ζωηρός, τόσον επιθετικός ώστε εις κάθε του λέξιν ο κόσμος χειροκρότει...».¹³ Η εφημερίδα *Ακρόπολις* παραθέτει το λόγο που εκφώνησε ο Αντύπας εκείνη την ημέρα. Στο λόγο του εκφράστηκε και πάλι ανευλαβώς εναντίον του βασιλιά λέγοντας πως «πρέπει να αποκηρύξωμεν και να στιγματίσωμεν πάντα Έλληνα είτε εστεμμένον είτε μη, αντιδρώντα εις την ιδέα της ενώσεως». Ο λόγος του κλείνει λέγοντας πως ο Ύπατος Αρμοστής της Κρήτης, πρίγκιπας Γεώργιος, «εργάζεται επί βλάβη των ελληνικών συμφερόντων».¹⁴

Το 1906 αποφάσισε να κατέλθει υποψήφιος βουλευτής των εργατικών και λαϊκών τάξεων της Κεφαλονιάς. Σύμφωνα με τον Αντύπα η πραγματοποίηση των σκοπών του προγράμματός του θα γίνει με την ηθική επανάσταση και τη διδασκαλία, θέση που τον εντάσσει στους ουτοπιστές. Ως προς το Αγροτικό ζήτημα ζητά τη μεταβολή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των τσιφλικιών με την αναγκαστική απαλλοτρίωσή τους και τη διανομή των δημοσίων και των μοναστηριακών κτημάτων στους κολίγους με αποζημίωση των τσιφλικούχων. Οι μακροπρόθεσμοι στόχοι του σχετίζονται με τη δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινωνίας ελευθερίας, ισότητας, αδελφότητας, χωρίς δούλους και αφέντες. Ο Αντύπας άλλωστε έχει χαρακτηριστεί ως σοσιαλιστής, ανθρωπιστής και κοινωνικός ευαγγελιστής, χαρακτηρισμοί που του έχει αποδώσει η εφημερίδα *(Το) Άστυ*.¹⁵ Στην προκήρυξή του έγραφε: «Δε θέλω να με ψηφίση κανείς, αν δεν είνε σοσιαλιστής».¹⁶ Οι άλλοι υποψήφιοι τον πολέμησαν άγρια και φυσικά απέτυχε και ήρθε δεύτερος.

¹³ *Ακρόπολις*, Αθήνα 15 Αυγούστου 1905, σελ. 2

¹⁴ *Εμπρός*, Αθήνα 15 Αυγούστου 1905, σελ. 4 · *Ακρόπολις*, Αθήνα 15 Αυγούστου 1905, σελ. 2 *Ακρόπολις*, Αθήνα 15 Αυγούστου 1905, σελ. 2 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 122

¹⁵ *(Το) Άστυ*, 18 Σεπτεμβρίου 1906 & 10 Μαρτίου 1910 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ 40-41 · Αρώνη, στο ίδιο · Ψύρρας, ό.π., σελ. 122-123 · Πετρόπουλος, «100 χρόνια από τη δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα», ό.π.

¹⁶ *Το Άστυ*, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1906, σελ. 1

3. Ο Αντύπας στη Θεσσαλία

Μετά την αποτυχία του στις εκλογές και περίπου το καλοκαίρι του 1906 εγκαταλείπει την Κεφαλονιά και μεταβαίνει στη Θεσσαλία, στον Πυργετό, έπειτα από πρόσκληση του θείου του Σκιαδαρέσης. Ο Σκιαδαρέσης είναι κι αυτός σοσιαλιστής. Αγόρασε κτήματα στη Θεσσαλία προκειμένου να διαδώσει αγροτικές γνώσεις και να συντείνει στη λύση του αγροτικού ζητήματος υπέρ του λαού. Γι' αυτό το λόγο προσέλαβε ως επιστάτη των κτημάτων του το Μαρίνο Αντύπα και του έδωσε πλήρη ελευθερία.¹⁷ Με την εγκατάστασή του στη Θεσσαλία εγκαινιάζεται μια νέα περίοδος στη δράση του.¹⁸

Την εποχή της άφιξης του Αντύπα στη Θεσσαλία, το αγροτικό πρόβλημα είχε αρχίσει να λαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις. Επί 25 χρόνια ο λαός της Θεσσαλίας ανέχονταν την αδικία και αγνοούσε τα δικαιώματά του. Υποχώρησε μπροστά στην απειλητική στάση των αρχών και έτσι βρήκαν ευκαιρία οι κοτζαμπάσηδες να καταλύσουν όλα τους τα δικαιώματα.¹⁹ Η ζωή των αγροτών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν είχε παρουσιάσει καμία βελτίωση, αντίθετα η κατάσταση χειροτέρευε και οι συνθήκες της ζωής τους παρέμεναν οι ίδιες που επικρατούσαν από την εποχή της απελευθέρωσης. Το χειρότερο είναι ότι χάνονταν ακόμα και τα προνόμια που ίσχυαν επί Τουρκοκρατίας. Η αγανάκτηση αποτυπώνεται στο στεναγμό «Πού 'σαι καημένο Τούρκικο!». ²⁰

Ας δούμε όμως ακριβώς ποια ήταν η κατάσταση των κολίγων, αυτών των «*λευκών δούλων της Θεσσαλίας*» όπως τους χαρακτηρίζει ο δικηγόρος και ιδιοκτήτης της εφημερίδας *Πανθεσσαλική* Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης.²¹

3α. Τραγικές συνθήκες διαβίωσης

Η ζωή των κολίγων περιγράφεται από το σύνολο της βιβλιογραφίας ως απάνθρωπη και δυστυχής, ενώ το μέλλον τους φαίνεται ζοφερό. Σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη όσο υπάρχουν τα τσιφλίκια που καλλιεργούνται από ακτήμονες γεωργούς που μισούν τους ιδιοκτήτες, χωρίς οι ίδιοι να έχουν συμφέρον από τη βελτίωση της γης και της καλλιέργειας «*ούτε η θεσσαλική παραγωγή είναι δυνατόν να προσαχθή σοβαρώς, ούτε η αθλιότης και η κακοδαιμονία των κατοίκων να εκλείψη*».²²

¹⁷ *Το Άστυ*, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1906, σελ 1

¹⁸ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 42 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 124 · Ανδρουτσόπουλος, ό.π.

¹⁹ Τριανταφυλλίδης, ό.π. σελ. 109-110

²⁰ Κώστας Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}- 21^{ος} αιώνας* (Νέα συμπληρωμένη έκδοση), Πατάκη, Αθήνα 2019, σελ.481 · Αρώνη, ό.π., σελ 146 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 56

²¹ *Πανθεσσαλική*, Βόλος 8 Σεπτεμβρίου 1901, σελ. 1

²² *Πανθεσσαλική*, Βόλος 8 Σεπτεμβρίου 1901, σελ 1-2

Αποτέλεσμα της κατάστασης είναι η οκνηρία και νωθρότητα των γεωργών, οι οποίοι εκτελούν αναγκαστικά τα γεωργικά έργα των τσιφλικιών. *«Δια τούτο εις τα τσιφλίκια επικρατεί ερημία, αθλιότης, δυστυχία, αποκλεισμός. Ουδέν ίχνος προόδου ή ατομικής δραστηριότητος. Τρώγλαι ρυπαραί και λασπόχτιστοι δια την κατοικίαν ανθρώπων και ζώων. Φυσιογνωμιαί ωχραί και απέλπιδες. Σώματα ασθενικά λιπόσαρκα».*²³

Σύμφωνα με τη μαρτυρία αντιπροσωπείας 150 χωρικών στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, στο θεσσαλικό κάμπο οι κολίγοι δεν έχουν καμία καυστική ύλη πέραν από τις βουνιές που τις αποξηραίνουν στον ήλιο για να τις κάψουν. Αλλά ακόμα και αυτές οι ιδιοκτήτες δεν αφήνουν να τις χρησιμοποιούν γιατί λερώνουν τους τοίχους!. Οι ιδιοκτήτες τους δίνουν σπόρο 10 κιλά και τους παίρνουν πίσω 14. Τα 4 είναι τόκος. Οι γυναίκες των χωρικών πηγαίνουν στα χωράφια και κλέβουν σιτάρι οδηγούμενες έτσι στη ληστεία και την αυθαιρεσία. Υπάρχει αγροφύλακας που ορίζεται από το αφεντικό και στην ουσία δεν πληρώνεται από κανέναν, γιατί ενώ οι χωρικοί δίνουν στο αφεντικό τα χρήματα για να τον πληρώσει, αυτός εν τέλει δεν τον πληρώνει ποτέ.²⁴

Ένα άλλο πρόβλημα στη ζωή των κατοίκων του θεσσαλικού κάμπου σχετίζεται με την ελευθερία κινήσεων του αγρότη, η οποία ήταν εξαιρετικά περιορισμένη στην πράξη, παρόλο που θεωρητικά ο ίδιος δεν ήταν δεμένος με τη γη. Οι Έλληνες τσιφλικάδες είχαν το δικαίωμα να πάρουν την παραγωγή του κολίγου, αν ο δεύτερος απομακρύνονταν από το χωριό χωρίς την άδεια του επιστάτη.²⁵ Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας τον ανάγκαζαν να δανειστεί από τον τσιφλικούχο, με αποτέλεσμα, όσο διάστημα ήταν χρεωμένος, δεν μπορούσε να μετοικήσει. Τελικά, δεδομένου ότι πολύ σπάνια μπορούσε να εξοφλήσει το κεφάλαιο μαζί με τον εξαιρετικά υψηλό τόκο, στην ουσία ήταν αλυσοδεμένος στο κτήμα. Έτσι οι αγρότες που δούλευαν στα τσιφλίκια ήταν τυπικά ενοικιαστές αλλά ουσιαστικά δουλοπάροικοι.²⁶

Επίσης δεν επιτρέπονταν ο κολίγος να έχει ακίνητη περιουσία, να επισκευάζει το σπίτι που διέμενε και το οποίο ήταν σε ελεεινή κατάσταση. Ένα ακόμη δεινό που μαστίζει τους κολιγικούς πληθυσμούς την περίοδο που εξετάζουμε είναι η ιατρική βοήθεια και τα φάρμακα. Όπως μας πληροφορεί ο Τριανταφυλλίδης, εάν αρρωστήσει κάποιο μέλος της οικογένειας, αυτή καταστρέφεται

²³ Πανθεσσαλική στο ίδιο

²⁴ *Ακρόπολις*, Αθήνα 23 Φεβρουαρίου 1910, σελ 2

²⁵ Βραχνιάρης, σελ. 32, ό.π.

²⁶ Μιχαήλ Π. Σάβρας, *Ο Αγροτισμός ως πολιτική τάση στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου. Διαμόρφωση δομών και κοινωνική εξέλιξη στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2014, σελ. 142 · Παύλος Ριζαργιώτης, «Τσιφλικάδες και κολίγοι», 28 Μαρτίου 2010, ανακτήθηκε από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=5564260> στις 29 Απριλίου 2021

οικονομικά, καθώς θυσιάζει όλες τις οικονομίες. Διαφορετικά πνίγεται στα χρέη διότι ή θα δανειστεί ή θα πουλήσει τα ζώα της. Μάλιστα στους χωρικούς γράφουν οι γιατροί πολλά φάρμακα, καθώς λαμβάνουν ποσοστά από την αξία των συνταγών. Κανείς δεν υποχρεώνει τους γιατρούς να παίρνουν λιγότερα χρήματα ή καμία αρχή δεν επιβλέπει τη διατίμηση των φαρμάκων. Η κατάσταση αναγκάζει τους κολίγους να μην καλούν εγκαίρως ιατρική βοήθεια και γι' αυτό η θνησιμότητα στους γεωργικούς πληθυσμούς της Θεσσαλίας είναι υψηλή.²⁷ Για τον Τριανταφυλλίδη καθίσταται απαραίτητη νομοθετική και κυβερνητική μέριμνα. Ο ίδιος προτείνει κάθε τσιφλίκι να έχει έμμισθο γιατρό που να πραγματοποιεί τακτικές επισκέψεις.²⁸

3β. Φόροι

Αν και ο φόρος της δεκάτης είχε καταργηθεί ήδη από το 1880,²⁹ αυτός αντικαταστάθηκε από τον «φόρο επί των αροτριώντων κτηνών». Ο φόρος αυτός επιβάρυνε αποκλειστικά και μόνο τους κατόχους των ζώων που εργάζονταν για την αροτρίωση της γης.³⁰ Το μέτρο αυτό ελάφρυνε τα εξαιρετικά χαμηλά εισοδήματα όσων δε διέθεταν ζώα, αλλά επιβάρυνε τους γεωργούς που κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος των αροτριώντων, ενώ άφηνε αφορολόγητους τους ιδιοκτήτες γης. Επίσης δεν ίσχυε πλέον και η απαγόρευση φυλάκισης των αγροτών λόγω χρεών και η απαγόρευση κατάσχεσης των αροτριώντων ζώων που ίσχυε επί Τουρκοκρατίας.³¹

Όπως διαβάζουμε σε φύλλο της εφημερίδας *Θεσσαλία*, το Σεπτέμβριο του 1905, εξαιτίας της αφορίας, οι γεωργοί δεν είχαν σπόρο και κινδύνευαν να πεθάνουν από την πείνα. Παρόλα αυτά ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης εξαπέλυσε τα όργανα της εξουσίας για να καταδιώξουν και να φυλακίσουν τους γεωργούς, καθώς δεν πλήρωσαν το φόρο των αροτριώντων κτηνών. Τα κατά τόπους δημοτικά συμβούλια με ψηφίσματα προς την κυβέρνηση ικέτευαν να δοθεί προθεσμία αναβολής στην πληρωμή του φόρου αροτριώντων. Γεωργοί και ενοικιαστές την παρακαλούσαν να δώσει περισσότερο σπόρο για μεγαλύτερη σπορά. Ο Ράλλης όμως έμεινε αμετάπειστος αδιαφορώντας για την ανέχεια του λαού. Αντί να διατάξει την αναβολή των πληρωμών και να φροντίσει για την παροχή σπόρου, αυτός φυλάκισε όσους όφειλαν το φόρο. Επενέβησαν τότε οι

²⁷ Για τα λίγα έτη που διατίθενται στοιχεία, παρατηρείται πως το έτος 1907 η θνησιμότητα στο Βόλο εκτινάχθηκε στο 34,1%, βλπ. Μουστάνη Ντίνα, *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις σ' ένα Βιομηχανικό Κέντρο: Βόλος, 1881-1922*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2014, σελ. 207

²⁸ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ 98-100

²⁹ Ο φόρος αυτός, σε συνδυασμό με το ενοίκιο που όφειλαν οι καλλιεργητές των Εθνικών Γαιών στο κράτος-ιδιοκτήτη συνέθεταν μια επιβάρυνση σχεδόν 25% επί της ακαθάριστης παραγωγής

³⁰ Κωνσταντίνος Ι. Νιφορόπουλος, «Η ιστορία της φορολογίας στην Ελλάδα», ανακτήθηκε από <https://www.accountancygreece.gr/i-istoria-tis-forologias-stin-ellada-k/> στις 22 Απριλίου 2021

³¹ Κωστής, ό.π., σελ.. 482 · Σάρρας, ό.π., σελ.143-144 · Αρώνη, ό.π., σελ 35

βουλευτές. Ο βουλευτής Καρδίτσας Δημήτρης Μαλλιόπουλος του έστειλε επιστολή στην οποία περιέγραφε την κατάσταση. Ο Ράλλης φυσικά και δεν έλαβε υπόψιν του την επιστολή. Ο Μαλλιόπουλος τον εγκατέλειψε και τάχθηκε στο θεοτοκικό κόμμα στο οποίο «κυριαρχεί η μέριμνα περί των θεσσαλικών αναγκών».³²

Μια άλλη κατηγορία αγροτών, οι ελαιοκτήμονες, όφειλαν να πληρώσουν στο δημόσιο, φόρο, ο οποίος επί του καθαρού εισοδήματος υπολογίζονταν στο 30%. Και ενώ η περιουσία των φτωχών δημεύονταν, οι τσιφλικούχοι έμεναν τελείως αφορολόγητοι. Οι βουλευτές του Βόλου είχαν υποβάλλει ήδη από το 1891 πρόταση για κατάργηση της ελαιοδεκάτης και αντικατάστασής της με φόρο επί της εξαγωγής, χωρίς κανένα αποτέλεσμα.³³

Εκτός από αυτούς τους φόρους προβλέπονταν φορολογία των περιβολιών, εγγείου φόρου επί των βοσκήσιμων γαιών, φορολογία του οίνου, της σταφίδας, των σύκων, των δασικών προϊόντων και των ζώων εν γένει.

Στις εκλογές του 1899 αναδείχτηκε νικητής ο Θεοτόκης. Μεγάλη ήταν η ευχαρίστηση του λαού της Θεσσαλίας με αυτή την εξέλιξη καθώς πολλά από τα μέρη του προγράμματος του Θεοτόκη αφορούσαν τη Θεσσαλία: αντιπλημμυρικά έργα, διανομή Στεφανοβίκειων κτημάτων, ελάττωση ελαιοδεκάτης και επιβολή αυτής κατά την εξαγωγή, ελάττωση φορολογίας σύκων, μεταβολή του νόμου περί κοινοτήτων και αγροφυλάκων.³⁴ Σύντομα ωστόσο αποδείχτηκε πως το πρόγραμμα του Θεοτόκη αποτελούσε στην ουσία συνέχεια του τρικουπικού προγράμματος.³⁵

3γ. Εξώσεις

Ο Θεοτόκης τον Ιούλιο του 1899 ψηφίζει το Νόμο ΒΧΗ' «περί εξώσεως δυστροπούντων ενοικιαστών», δίνοντας τη χαριστική βολή στους αγρότες και επιδεινώνοντας ακόμη περισσότερο την κατάστασή τους.

Η σοβαρότητα του ζητήματος έγκειται στην απεριόριστη ελευθερία του ιδιοκτήτη να διαλύει όποτε θέλει την κολιγία και να αποβάλει τον κολίγο από το τσιφλίκι, ώστε οι κολίγοι να εξαρτώνται απεριόριστα από την βούληση του ιδιοκτήτη. Οι εξώσεις, όπως ισχυρίζονταν αρκετοί, πράγματι δεν ήταν τόσες πολλές, αλλά αυτό συνέβαινε είτε γιατί οι κολίγοι υπό την πίεση της ανάγκης

³² *Θεσσαλία*, Βόλος 13 Μαρτίου 1906, σελ. 1

³³ Γ. Φιλάρετος, «Η ελαιοδεκάτη», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 6 Νοεμβρίου 1909

³⁴ *Θεσσαλία*, Βόλος 13 Μαρτίου 1906, σελ. 1

³⁵ Αρώνη, ό.π., σελ. 104

υποτάχθηκαν τελείως στα θελήματα των ιδιοκτητών ή αποχώρησαν από το κτήμα χωρίς αντίσταση φοβούμενοι την ισχύ του ιδιοκτήτη και γνωρίζοντας την αδυσώπητη γνώμη των ελληνικών δικαστηρίων για τα δικαιώματά του. Συνεπώς, ακόμη κι αν ο ιδιοκτήτης δεν έδωχνε τον κολίγο, ο φόβος επιδρούσε καθοριστικά, ώστε ο δεύτερος γίνονταν υποχείριο του πρώτου. Κανείς δεν ισχυρίζεται ότι ο ιδιοκτήτης με σωματική βία κατείχε τους κολίγους, αλλά ο κολίγος έτρεμε από το φόβο μη λάβει εντολή να φύγει από το τσιφλίκι, αν διαφωνήσει με τον ιδιοκτήτη. Ελάχιστοι ήταν οι ιδιοκτήτες που ποτέ δε θέλησαν να κάνουν χρήση του απεριόριστου δικαιώματος της απέλασης και της έξωσης του κολίγου. Σε ελάχιστα χωριά βασίλευε η ειρήνη και η ησυχία μεταξύ καλλιεργητών και ιδιοκτητών. Μια τέτοια εξαίρεση ήταν και ο γαιοκτήμονας Σκιαδαρέσης. Ο γενικός κανόνας όμως ήταν ότι ο ιδιοκτήτης προσπαθούσε να αυξήσει το κέρδος του μέσα από την εργασία του κολίγου.³⁶

«Το λυπηρότερον όμως εξ' όλων είναι ότι η σημερινή κολληγία είναι πολύ χειρότερα εκείνης ήτις ήτο εν χρήσει επί Τουρκοκρατίας. Τότε οι κολίγοι είχαν πολύ περισσότερα δικαιώματα άτινα απώλεσαν άμα ανέτειλε, η ηώς της ελευθερίας. Η τουρκική νομοθεσία ήτο φιλανθρωποτέρα της ελληνικής». Σύμφωνα με τον Σοφοκλή Τριανταφυλλίδη η τουρκική αυτοκρατορία που καταδικάστηκε από τον πολιτισμένο κόσμο είχε «κανονισμούς θαυματομένους δια την προς τους κολλίγους εύνοιαν και προστασίαν».³⁷ Κατά το τουρκικό καθεστώς, ο επίμορτος καλλιεργητής ήταν συνέταιρος με τον ιδιοκτήτη και δεν επιτρέπονταν να του γίνει έξωση από το κτήμα. Αυτό συνέβαινε μόνο στην περίπτωση που ο καλλιεργητής δεν απέδιδε το κανονισμένο γεώμορο επί δύο συναπτά έτη. Τα δικαιώματα των ιδιοκτητών ήταν πολύ περιορισμένα. Όπως αποδεικνύεται μέσα από τις διατάξεις και τους όρους του φερμανιού, οι κολίγοι είχαν απεριόριστο δικαίωμα να αποχωρήσουν στο τέλος κάθε γεωργικού έτους, αλλά οι ιδιοκτήτες δεν είχαν το δικαίωμα να διαλύσουν μονομερώς την κολιγική σχέση και να διώξουν τους κολίγους με τις οικογένειές τους.³⁸ Επίσης το φερμάνι αναγνώριζε σημαντικά δικαιώματα σε χήρες, ορφανά, γέροντες και στους εγκατεστημένους στα τσιφλίκια μη γεωργούς παρακεντέδες. Το Νομοσχέδιο «περί εξώσεως δυστροπούντων ενοικιαστών», δε μεριμνούσε για αυτές τις κατηγορίες και μάλιστα υπήρχε η διάταξη ότι «ο θάνατος

³⁶ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 58

³⁷ *Πανθεσσαλική*, Βόλος 8 Σεπτεμβρίου 1901, σελ 1 · *Σκριπ*, Αθήνα 7 Μαρτίου 1910, σελ 3 · Σάρρας, στο ίδιο · Αρώνη, ό.π., σελ. 35

³⁸ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 62-63 · Γιώργος Παρνασσός, «Κιελέρ - Το ξεσίκωμα των σλάβων αγροτών», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 9 Μαρτίου 1975, σελ 5

του κολίγου ή του ιδιοκτήτου διαλύει την Μορτήν».³⁹ Συνέπεια αυτού ήταν ότι αν ο κολίγος πέθαινε, ο ιδιοκτήτης δικαιούνταν να εκδιώξει την οικογένειά του από το τσιφλίκι. Το ίδιο ίσχυε κι αν ήταν γέρος ή άρρωστος και δεν μπορούσε να εργαστεί.⁴⁰ Για αυτούς του λόγους ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου θεωρούσε πως είναι πλέον επείγουσα ανάγκη να επιβληθεί η μεταβολή του αγροτικού οργανισμού της Θεσσαλίας, μέσα από την αποκατάσταση των καλλιεργητών ως ιδιοκτητών της γης που καλλιεργούν.⁴¹

Τον Ιούνιο του 1906 ο Βουλευτής Τρικάλων Γ. Ραδινός απέστειλε στη βουλή αιτιολογική έκθεση στην οποία προτείνονταν η λύση του πολυπόθητου ζητήματος της εξώσεως των καλλιεργητών. Η πρόταση του νόμου του Ραδινού λέει: Κάθε ιδιωτική σύμβαση μεταξύ επίμορτων καλλιεργητών και ιδιοκτητών τσιφλικιών που αλλοιώνει τον επί Τουρκοκρατίας χαρακτήρα των σχέσεων και αναιρεί το τουρκικό καθεστώς *«κηρύσσεται δια του παρόντος νόμου άκυρος, ως αντικειμένη εις την μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας»*.⁴²

Παρατηρούμε πως οι διεκδικήσεις των κολίγων δε διαπνέονται από κάποιο εκσυγχρονιστικό όραμα. Κυρίως επιδίωκαν την επαναφορά του καθεστώτος που ίσχυε επί Τουρκοκρατίας. Όλος ο κρατικός μηχανισμός άλλωστε εξαπολύονταν καταπάνω τους για να προστατεύσει τα συμφέροντα των τσιφλικάδων.⁴³

3δ. Απουσία οργανωμένου αγροτικού κινήματος

Παρά την οξύτητα του αγροτικού προβλήματος επί τρεις σχεδόν δεκαετίες δεν κατορθώθηκε η δημιουργία ενός οργανωμένου αγροτικού κινήματος, ούτε κάποιου αγροτικού κόμματος. Άλλωστε πολλοί από τους βουλευτές της Θεσσαλίας ήταν οι ίδιοι τσιφλικάδες. Ο τσιφλικάς ήταν «ο μεγαλύτερος πολιτικός κομματάρχης» και η ψήφος του γεωργού θεωρούνταν αναπόσπαστο μέρος του γεώμορου που του έδινε. Έτσι, κάθε πολιτικός που μόνο του προσόν είχε τον πλούτο, μπορούσε να εκλεγεί στη Θεσσαλία βουλευτής, αγοράζοντας τις ψήφους των κολίγων. Με δυο λόγια ο κολίγος

³⁹ Μορτή: το συμφωνημένο ποσοστό της παραγωγής (σιτηρών, καρπών κ.λπ.), που δίδεται από τον καλλιεργητή στον ιδιοκτήτη του κτήματος.

Επίμορτη καλλιέργεια: η εκμετάλλευση αγροκτημάτων έναντι μισθώματος, που προσδιορίζεται σε σχέση με την ποσότητα της παραγωγής, Μπαμπινιώτης, ό.π.

⁴⁰ *Θεσσαλία*, Βόλος 13 Ιουνίου 1906, σελ. 1 · Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 53-57 & 72 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 86

⁴¹ Γιώργος Αναστασιάδης – Άννα Καραπάνου, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου - Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον Συνταγματικό λόγο*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σελ. 127

⁴² *Θεσσαλία*, Βόλος 13 Ιουνίου 1906, σελ. 1

⁴³ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 32 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 56

παρέμενε «δουλοπάροικος [...] με ψιμύθιον συνταγματικής ελευθερίας».⁴⁴ Το δικαίωμα ψήφου δεν τον ωφελούσε σε τίποτα, καμιά κυβέρνηση δε φρόντισε ποτέ γι' αυτόν και η διοίκηση και η δικαιοσύνη ήταν εχθρικές απέναντί του. Έτσι ο αγώνας των κολίγων φαίνεται να έχει χαρακτήρα ανοργάνωτο και περιστασιακό, χωρίς ηγεσία και σχέδιο.⁴⁵ Ο βουλευτής Λάρισας Ι. Γιαννακίτσας έφερε πολλές φορές στη βουλή το λόγο για τα θεσσαλικά θέματα, αλλά η γνώμη αυτού ήταν μονομερής και δεν συνδέονταν με κάποια γενική θεσσαλική πολιτική.⁴⁶

Τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα τα δεδομένα αλλάζουν και οι διεκδικήσεις αρχίζουν να στρέφονται απευθείας εναντίον του κράτους. Ο βουλευτής Καρδίτσας Γεώργιος Καραϊσκάκης παρακαλεί την κυβέρνηση να μεριμνήσει για την επίλυση διαφόρων θεσσαλικών ζητημάτων, όπως η συγκοινωνία και η κατασκευή αντιπλημμυρικών έργων.⁴⁷ Ο βουλευτής Τρικάλων Ραδινός προχωρά σε πρόταση νόμου «περί ακυρώσεως των μεταξύ επιμόρτων καλλιεργητών και ιδιοκτητών τσιφλικιών εν Θεσσαλία ιδιωτικών συμβάσεων, αντικειμένων τη μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, περί προσαρτήσεως της Θεσσαλίας συνθήκη».⁴⁸ Αλλά και ο βουλευτής Καρδίτσας Απόστολος Αλεξανδρής εκθέτει δια μακρών τις ανάγκες της Θεσσαλίας και τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την προστασία της.⁴⁹

Στην Ελλάδα όμως η πολιτική εμφάνιση του Αγροτισμού, δηλαδή η πολιτική οργάνωση των αγροτών σε κόμμα, δεν πήρε έκταση κι ούτε εμφανίστηκε δυναμικά. Το ελληνικό Αγροτικό Κόμμα όχι μόνο δημιουργήθηκε πολύ αργά, τη δεκαετία του '20, όταν στη Βουλγαρία δραστηριοποιούνταν ήδη δυο δεκαετίες, από το 1899, αλλά και οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας πολιτικού χώρου που θα εξέφραζε τα αιτήματα και τις προσδοκίες του αγροτικού κόσμου, ήταν ασθενικές. Βέβαια, η θεσσαλική εξέγερση του Κιλελέρ το 1910 ήταν αναμφίβολα η πιο σημαντική στιγμή του ελληνικού αγροτικού κινήματος. Επρόκειτο ωστόσο για εξέγερση που είχε τοπικό χαρακτήρα και ήταν περιορισμένης σημασίας, συγκριτικά με άλλες αγροτικές εξεγέρσεις που εκτυλίσσονταν τότε στη Βαλκανική και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.⁵⁰

⁴⁴ Νίκος Ποταμιάνος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το Αγροτικό ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα. Η περίπτωση του Χρηστοβασίλη και της εταιρείας του «Ελληνισμού», *Μνήμων*, τόμος 26, Αθήνα 2004, σελ. 142

⁴⁵ Αρώνη, ό.π., σελ. 147

⁴⁶ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 45

⁴⁷ Σύνοδος Α', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση Α', 29 Μαΐου 1906

⁴⁸ Σύνοδος Α', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση Ας', 5 Ιουνίου 1906

⁴⁹ Σύνοδος Α', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΑΖ', 6 Ιουνίου 1906

⁵⁰ Σάρρας, ό.π., σελ. 11

3 ε. Τεχνολογική στασιμότητα

Οι κολίγοι καλλιεργούσαν με τον πιο πρωτόγονο τρόπο. Όργωναν με ξύλινο άροτρο που το τραβούσε το βόδι, θέριζαν με το δρεπάνι, μετέφεραν τη σοδειά με τη βοϊδάμαξα. Μόνο το 1/3 από την επιφάνεια των καλλιεργήσιμων εδαφών φυτεύονταν και απέδιδε καρπούς κάθε χρόνο, ενώ τεράστιες λωρίδες υπενοικιάζονταν για βοσκή στους κτηνοτρόφους. Παρότι οι μικροϊδιοκτήτες φρόντιζαν τα χωράφια τους πιο προσεκτικά από τους τσιφλικάδες δε συγκέντρωναν τα απαραίτητα κεφάλαια για να είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν μηχανήματα ή να αγοράσουν λιπάσματα.⁵¹

Οι περισσότεροι τσιφλικάδες αντιμετώπιζαν την έγγεια ιδιοκτησία ως δευτερεύουσα ενασχόληση. Έβλεπαν πλέον ότι ήταν περισσότερο συμφέρον να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους σε ακίνητα και εμπορικές επιχειρήσεις. Συνεπώς δεν τους ενδιέφερε η τεχνολογική πρόοδος.⁵² Στην πραγματικότητα οι Έλληνες γαιοκτήμονες, πλην εντυπωσιακών εξαιρέσεων (π.χ. τα αδέρφια Σόλων και Γεώργιος Ζωγράφου που ίδρυσαν το 1893 το πρώτο εργοστάσιο ζάχαρης στη δυτική Θεσσαλία και ενδιαφέρθηκαν έντονα για τη δημιουργία πρότυπων αγροκτημάτων)⁵³, δεν ήταν δεκτικοί στην πρόοδο, δεν άλλαξαν τον τρόπο καλλιέργειας της γης, δεν εισήγαγαν τεχνολογικές καινοτομίες και δεν επένδυσαν κεφάλαια, προσβλέποντας στην αύξηση της παραγωγικότητας, του όγκου της παραγωγής και στη βελτίωση των υποδομών. Τα τσιφλίκια καλλιεργούνταν με τους πλέον αρχέγονους τρόπους και η γεωργία ήταν η πιο οπισθοδρομική της Ευρώπης, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να εισάγει το 1/3 των αναγκών της σε δημητριακά.⁵⁴

Χαρακτηριστικό της κατάστασης είναι η μαρτυρία κολίγων στο φύλλο της εφημερίδας *Ακρόπολις* σύμφωνα με την οποία ο Γκλαβάνης, εργοστασιάρχης Βόλου, ήθελε να πουλήσει στους κολίγους θεριστική μηχανή σε καλή τιμή αλλά μόλις το έμαθε το αφεντικό τους, αντέδρασε πάρα πολύ άσχημα και ξέσπασε πάνω τους.⁵⁵ Οι τσιφλικούχοι προτιμούσαν να κερδίζουν μέσω της πίεσης που ασκούσαν, για επιβολή υψηλότερης δασμολογικής προστασίας της εγχώριας σιτοπαραγωγής και αύξηση του τιμήματος που λάμβαναν για κάθε κιλό σιταριού σε βάρος των Ελλήνων καταναλωτών.

⁵¹ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μετάφραση Α. Ξανθόπουλος), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σελ. 377 · Παύλος Ριζαργιώτης, «Τσιφλικάδες και κολίγοι», 28 Μαρτίου 2010, ανακτήθηκε από <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=5564260> στις 29 πριλίου 2021

⁵² Ψύρρας, ό.π., σελ. 102-103

⁵³ Κωνσταντίνος Σουλιώτης, «Ένας μεγάλος εθνικός ευεργέτης: ο Χρηστάκης Ζωγράφος», 7 Δεκεμβρίου 2017, ανακτήθηκε από <https://www.taxydromos.gr/m/article.php?id=281281> στις 2 Ιουνίου 2021

⁵⁴ Αρώνη, ό.π., σελ. 151

⁵⁵ *Ακρόπολις*, Αθήνα 23 Φεβρουαρίου 1910, σελ 2

Τέλος, η έλλειψη κατάλληλης πιστωτικής οργάνωσης και αγροτικής ασφάλειας, η κακή συγκοινωνία και τα έλη ήταν επίσης λόγοι που εμποδίζαν την πρόοδο της γεωργίας και την καλυτέρευση της θέσης των γεωργών.⁵⁶

3 στ. Το νομοσχέδιο «Περί Μορτής» του 1906

Η εποχή της άφιξης του Αντύπα στη Θεσσαλία συμπίπτει και με μεγάλες αλλαγές που ετοιμάζε η κυβέρνηση ως προς το Αγροτικό ζήτημα. Ο Θεοτόκης με σκοπό να αποσοβήσει ένα γενικότερο ξεσηκωμό συνέταξε το νομοσχέδιο «Περί Μορτής». Αντί όμως να κατευνάσει τα πνεύματα προκλήθηκε μεγαλύτερη όζυση. Το νομοσχέδιο σχεδιάστηκε ώστε να αποτελέσει συμβιβαστική λύση, ωστόσο περιόριζε ακόμη περισσότερο τα δικαιώματα των κολίγων.

Το νομοσχέδιο αυτό φέρνει στην πρώτη γραμμή ανθρώπους που μπορούν να ηγηθούν και να εμπνεύσουν τους αγρότες. Ένας από αυτούς είναι ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, ο οποίος ήδη από το 1900 και μέσα από την εφημερίδα *Πανθεσσαλική* προσπαθεί να αναδείξει τα δίκαια των αγροτών. Ο Τριανταφυλλίδης, προκειμένου να αντικρούσει τις διατάξεις του νομοσχεδίου δημοσίευσε το έργο του *Οι κολίγοι της Θεσσαλίας: Μελέτη περί μορτής*, το οποίο θα αποτελέσει σταθμό για το Αγροτικό ζήτημα Θεσσαλίας. Ακόμη, ο νεοσυσταθείς Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων υπέβαλλε στη Βουλή ένα πολυσέλιδο και εμπεριστατωμένο υπόμνημα, καταθέτοντας τις θέσεις του αγροτικού κινήματος και ζητώντας την άμεση απόσυρση του νομοσχεδίου. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε πόλεις και χωριά της Θεσσαλίας εναντίον του συγκεκριμένου νομοσχεδίου.⁵⁷

Από τις διατάξεις του προκύπτει ότι ακολουθήθηκε ανάμεικτο σύστημα για να σχηματιστεί η «Μορτή». Δηλαδή έχει δανειστεί στοιχεία και από τη μίσθωση και από την εταιρεία, ώστε να σχηματιστεί η ερμαφρόδιτη δικαιοπραξία της Μορτής. Δυστυχώς ο δανεισμός αυτών των στοιχείων έγινε αποκλειστικά προς όφελος των ιδιοκτητών κι αυτό γιατί από τη μίσθωση όλες οι διατάξεις που αφορούσαν τα δικαιώματα του ιδιοκτήτη, όπως η έξωση, παρέμεναν αμετάβλητες. Από την εταιρεία δανείστηκε όσα μπορούσε, για να εξασφαλίσει μεγαλύτερο κέρδος στον ιδιοκτήτη. Επομένως η «Μορτή» του νομοσχεδίου εξακολουθούσε να είναι μίσθωση, για να μπορεί να εξώνεται ο κολίγος και εταιρεία, για να αυξάνει το κέρδος ο ιδιοκτήτης.

⁵⁶ Σάρρας, ό.π., σελ. 140-141 · Αναστασιάδης - Καραπάνου, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου...*, στο ίδιο

⁵⁷ Αρώνη, ό.π., σελ. 109 & 125 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 97

Σύμφωνα ακόμη με το νομοσχέδιο, με τη λήξη του πρώτου έτους, ο ιδιοκτήτης έπρεπε να συναινέσει για εξακολούθηση της μορτής ή ο γεωργός όφειλε να εγκαταλείψει το κτήμα. Συνεπώς, ότι δεν κατάφεραν να πετύχουν οι ιδιοκτήτες σε 25 χρόνια, το επέβαλε με ανύποπτο τρόπο το νομοσχέδιο που επαγγέλλονταν ότι θα βελτίωνε την κατάσταση.⁵⁸

Υποχρεώσεις ιδιοκτητών σύμφωνα με το Νομοσχέδιο

1. Στο εδάφιο 2, παράγραφος 4 ο γαιοκτήμονας ήταν υποχρεωμένος να διαθέσει στο μορτίτη έκταση 2-3 στρέμματα για καλλιέργεια μπιστανιού. Όλοι όμως γνωρίζουν πως για να δημιουργηθεί μπιστάνι πρέπει τα στρέμματα να είναι ποτιστικά. Μπιστάνι σε χωράφι που δεν έχει νερό κανείς κολίγος δε θα αποφάσιζε να καλλιεργήσει. Το νομοσχέδιο δεν όριζε την υποχρέωση παραχώρησης ποτιστικής έκτασης.
2. Το εδάφιο 4 του Νομοσχεδίου θεωρούσε ότι παρέχει σοβαρά προνόμια στους κολίγους, γιατί υποχρέωνε τον γαιοκτήμονα να χορηγήσει έκταση 1-3 στρέμματα στον κολίγο, για να φυτέψει αμπέλι. Αλλά για να φυτευτεί το αμπέλι και να μαζέψει κανείς σταφύλια πρέπει να περάσουν τουλάχιστον 3-4 χρόνια. Αλλά ακόμα κι αν το φύτευε ο κολίγος, στο τέλος της χρονιάς πάλι ο γαιοκτήμονας είχε το δικαίωμα έξωσης, συνεπώς λίγη σημασία είχε και το παρόν εδάφιο.⁵⁹

Υποχρεώσεις κολίγων σύμφωνα με το Νομοσχέδιο

1. Ο μορτίτης όφειλε να επισκευάζει τις φθορές της κατοικίας, ενώ μέχρι τότε ο ιδιοκτήτης ήταν αυτός που επισκευάζε τις φθορές.
2. Ο μορτίτης θα έπρεπε να μεταβαίνει κάθε πρωί στις αποθήκες του γαιοκτήμονα για να παραλάβει το σπόρο της κάθε ημέρας. Η διάταξη αυτή εξευτέλιζε τον κολίγο και δήθεν προφύλασσε τον ιδιοκτήτη από την υποτιθέμενη κλοπή του σπόρου.
3. Ο μορτίτης υποχρεώνονταν να θερίζει και να συλλέγει τους καρπούς με δικές του δαπάνες. Ο κολίγος όμως δε θα θέριζε μόνο το δικό του μερίδιο, αλλά και του ιδιοκτήτη με δικές του δαπάνες. Αυτό γενικά ίσχυε μόνο στα τριτάρικα τσιφλίκια, σε αυτά δηλαδή που ο ιδιοκτήτης λάμβανε το 1/3 της σοδειάς. Στα μισάρικα τσιφλίκια που το προϊόν διανεμόνταν στα δύο, τα έξοδα θερισμού βάραιναν εξ ημισείας τον κολίγο και τον ιδιοκτήτη.

⁵⁸ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 67-68

⁵⁹ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 78-79

4. Ο μορτίτης όφειλε να μεταφέρει με τα δικά του ζώα όλους τους καρπούς στις αποθήκες, συμπεριλαμβανομένων αυτών που είχαν διανεμηθεί στον γαιοκτήμονα.⁶⁰

Είναι φανερό ότι το Νομοσχέδιο «Περί Μορτής» όχι μόνο δεν έλυνε τα θέματα των κολίγων, αλλά αποτελούσε οπισθοδρόμηση καταλύοντας όλα τα ήδη καταπατημένα τους δικαιώματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τριανταφυλλίδης *«εισάγει εις την Θεσσαλίαν τον γεωργικόν αλητισμόν και μεταβάλλει τους κολίγους εις αληθινούς σκλάβους»*.⁶¹

Το νομοσχέδιο τελικά απορρίφθηκε από όλο τον αγροτικό κόσμο, αφού αναγνώριζε την απόλυτη κυριότητα των τσιφλικούχων σε ολόκληρο το τσιφλίκι, ενώ κάθε δικαίωμα των κολίγων εξαλείφονταν και κινδύνευαν με έξωση ανά πάσα στιγμή. Το περίεργο είναι ότι το νομοσχέδιο συνάντησε και την αντίδραση των γαιοκτημόνων, γι' αυτό και εγκαταλείφθηκε. Υποστήριζαν ότι αυτό δεν έχει νόημα, καθώς οι σχέσεις τσιφλικούχων και κολίγων είναι κανονισμένες από παλιά. Επίσης διατείνονταν ότι δεν υπάρχει Αγροτικό ζήτημα, πως η πολιτεία δεν πρέπει να διαταράξει την υφιστάμενη αρμονία και ειρήνη κολίγων και ιδιοκτητών, αλλά οφείλει να αφήσει απόλυτη ελευθερία στο συμβόλαιο καλλιέργειας. Ισχυρίστηκαν ακόμα πως οι επίμορτοι καλλιεργητές ήταν τελείως ελεύθεροι και ανεξάρτητοι.⁶²

Η σύγκρουση όμως γύρω από την ψήφισή του ανέδειξε το γεγονός ότι οι ακτήμονες της Θεσσαλίας δεν ήταν πλέον μόνοι τους στον αγώνα τους κατά της μεγάλης γαιοκτησίας. Είχαν στο πλευρό τους εκπροσώπους των αστικών στρωμάτων και διανοούμενους, οι οποίοι διαμόρφωναν το ιδεολογικό πλαίσιο του αγροτικού κινήματος και καθόριζαν τα ζητήματα της τακτικής και του συντονισμού του.⁶³

⁶⁰ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 80-84

⁶¹ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 75

⁶² Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία -Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών Αθήνα 2015, σελ 107-109 · Αρώνη, ό.π., σελ. 109-110 · Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 53

⁶³ Πατρώνης, στο ίδιο

4. Η δράση του Αντύπα

Ο Αντύπας εγκαθίσταται λοιπόν ως επιστάτης μαζί με τον ξάδερφό του στα κτήματα του θείου του. Μη μπορώντας να ανεχτεί όλη την κατάσταση που περιγράψαμε και έχοντας τη στήριξη του Σκιαδαρέση έρχεται σε σύγκρουση με τον επιστάτη των κτημάτων του Μεταξά, Ιωάννη Κυριακό, τον οποίο κατηγορεί για κατάχρηση εξουσίας και καταπίεση των αγροτών και ζητά να εκδιωχτεί από το τσιφλίκι, κάτι που αρνείται ο Μεταξάς.

Ο Πυργετός και το Λασποχώρι ήταν τριτάρικά τσιφλίκια. Επομένως οι δύο Κεφαλλονίτες δεν είχαν αγοράσει τη γη αλλά το δικαίωμα να εισπράττουν το 1/3 της σοδειάς. Ο Σκιαδαρέσης είχε αποδεχτεί αυτό το καθεστώς. Ο Μεταξάς ωστόσο πίεζε τους χωρικούς, μέσα από τους ανθρώπους του, για να αυξήσει τα κέρδη του και απειλούσε με εξώσεις φέρνοντας οπλοφόρους.

Εμπνεόμενος από το φιλαγροτικό - κοινωνιστικό του όραμα και έχοντας την ευνοϊκή διάθεση του Σκιαδαρέση, ο Αντύπας γυρίζει στα χωριά της Θεσσαλίας και προπαγανδίζει την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, έπειτα από δίκαιη και λογική αποζημίωση. Ωστόσο για την εποχή εκείνη αυτό αποτελούσε μία επαναστατική προπαγάνδα. Επιδιώκει την πνευματική ανύψωση των αγροτών και την ενίσχυση του αγώνα τους. Κάνει λόγο για πρόνοια, για σχολεία και συνδέσμους αγροτικών οργανώσεων. Στο τσιφλίκι του θείου του απαλλάσσει τους κολίγους από τις μεσαιωνικές αγγαρείες και εφαρμόζει μια ανθρωπιστική μεταχείριση. Τα λόγια του και η αγάπη του κόσμου προς το πρόσωπό του προκαλούν τους τσιφλικιάδες και τους επιστάτες τους.

Ο βουλευτής Αγιάς και μεγαλογαιοκτήμονας Αγαμέμνων Σλήμαν, γιος του αρχαιολόγου, τον κατήγγειλε στο Νομάρχη Λάρισας Κ. Νιώτη σαν επικίνδυνο για αναρχική και επιζήμια δραστηριότητα. Το Σεπτέμβριο του 1906 ο Νομάρχης του έκανε επίθεση στην πλατεία της Λάρισας, περιστατικό που κατέληξε στα δικαστήρια, έπειτα από καταγγελία του Νομάρχη. Όταν ο Αντύπας πληροφορήθηκε πως ο Σλήμαν ήταν αυτός που τον διέβαλε, προσπάθησε να τον συναντήσει στην Αθήνα. Ο επίλογος δόθηκε στην πλατεία Συντάγματος με περιστατικό που σημειώθηκε ανάμεσα στους δυο άνδρες. Εκεί ο Αντύπας ζήτησε εξηγήσεις, ακολούθησε λογομαχία και ο Αντύπας χαστούκισε τον Σλήμαν. Ο Αντύπας δικάστηκε 19 Σεπτεμβρίου 1906 σε 20 μέρες φυλάκιση.⁶⁴

⁶⁴ Βασίλης Μπρακατσούλας, *Το Αγροτικό πρόβλημα και κίνημα στην Ελλάδα, Τόμος Α΄, Από την Τουρκοκρατία ως το 1950*, Παπαζήση, Αθήνα 1984, σελ. 180 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 43-44 · Αρώνη, ό.π., σελ. 123-127 · Ψύρρας 124-127 · Πετρόπουλος, ό.π. · Ξενοφών Μπρουντζάκης, «Μαρίνος Αντύπας: Ένας εξεγερμένος αγωνιστής των σοσιαλιστικών ιδεωδών», 29 Ιουνίου 2013, ανακτήθηκε από <https://www.topontiki.gr/2013/06/29/marinos-antipas-enas-exegermenos-agonistis-ton-sosialistikon-ideodon/> στις 20 Απριλίου 2021

Η εφημερίδα *Άστυ* στις 18 Σεπτεμβρίου 1906 φιλοξενεί τον Αντύπα στη στήλη του «Άνθρωποι της ημέρας» και τον εγκωμιάζει. Μεταξύ άλλων αναφέρει πως πρόκειται για άνθρωπο που μαγνητίζει τα πλήθη, είναι αλτρουιστής, είναι σοσιαλιστής, είναι έτοιμος να θυσιάσει για τους άλλους. Στη Θεσσαλία έκανε τα πάντα για τους αγρότες. Ο συντάκτης επισημαίνει πως δεν είναι αρμόδιος να κρίνει το περιστατικό με τον Σλήμαν αλλά *«αυτός ο πτωχός κοινωνικός ευαγγελιστής, ο λεγόμενος Αντύπας, ο μη θέλων τίποτα δια τον εαυτόν, αλλά πολλά διά τους άλλους, ο πρόθυμος να σας φιλήση όταν του προστατεύετε τας ιδέας, αλλά να σας υβρίση όταν τολμήσετε να του προστατεύετε το συμφέρον, αυτός ο αλτρουιστής και ο τίμιος, είναι βέβαια ένας εκ των Ελλήνων, δια τους οποίους ο Διογένης σήμερα θα ήναπτε λύχνον»*.⁶⁵

Μόλις αποφυλακίστηκε ο Αντύπας επέστρεψε στη Θεσσαλία και συνέχισε τον αγώνα του. Παίρνει μέρος στα συλλαλητήρια σε Γκερλί και Λασποχώρι για τα δίκαια των αγροτών. Ωστόσο οι τσιφλικάδες έβρισκαν συνεχώς τρόπο να τον δυσκολεύουν, σε σημείο που έφτασαν να του στέλνουν απειλητικές επιστολές για τη ζωή τη δική του και του θείου του.⁶⁶

5. Η δολοφονία του Αντύπα

Στις 8 Μαρτίου 1907 ο Αντύπας επέστρεψε στον Πυργετό από τη Λάρισα όπου βρίσκονταν για τη δίκη με το Νομάρχη. Ο Νιώτης ωστόσο δεν παραβρέθηκε και η δίκη πήρε αναβολή. Το βράδυ λοιπόν έκατσε να φάει σε μια αποθήκη με τον ξάδερφό του Παναγιώτη Σκιαδαρέση και άλλους δύο φίλους. Πάνω στη συζήτηση ο Αντύπας ανέφερε πως έδωσε 100 δραχμές για τις ανάγκες του μακεδονικού αγώνα. Επειδή οι υπόλοιποι δεν τον πίστεψαν πήγε να φέρει από το κονάκι του την απόδειξη. Το κονάκι ήταν δίπατο και στο κάτω πάτωμα έμενε ο επιστάτης του Μεταξά με τη γυναίκα του και το παιδί του και στο πάνω ο Αντύπας με τον ξάδερφό του. Για να ανέβει λοιπόν στο δικό του έπρεπε να περάσει από αυτό του Κυριακού. Ο Αντύπας φώναζε για να του ανοίξει. Μόλις ο Κυριακός άνοιξε, οι δυο τους λογόφεραν για την κλειδωμένη πόρτα και ο Αντύπας (με δήλωση του Κυριακού) τον χαστούκισε. Ακολούθησε συμπλοκή και ο Κυριακός τον πυροβόλησε με το δίκαννό του τραυματίζοντάς τον ελαφρά στο κεφάλι. Ο Αντύπας προσπάθησε να φύγει, ο Κυριακός όμως τον πυροβόλησε ξανά πισώπλατα.⁶⁷

Ξεψύχησε στην αγκαλιά του ξαδέρφου του και σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σκιαδαρέση *«Μετά μίαν ώραν εξέπνευσε λέγων 'Ισότης, Αδελφότης, Ελευθερία'»*. Ο δολοφόνος κλείστηκε στο δωμάτιό

⁶⁵ *Το Άστυ*, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1906, σελ 1

⁶⁶ Ψύρρας, ό.π., σελ. 127

⁶⁷ *Αθήναι*, Αθήνα 10 Μαρτίου 1907, σελ 3 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 130 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 45 · Αρώνη, ό.π., σελ. 131

του για να μην τον σκοτώσουν οι χωρικοί που λάτρευαν τον Αντύπα και παραδόθηκε αργότερα, δηλώνοντας ότι βρίσκονταν σε άμυνα καθώς βρίστηκε και χτυπήθηκε από τον Αντύπα.⁶⁸

Ο θάνατος του Αντύπα προκάλεσε συγκίνηση σε όλη την Ελλάδα και ειδικά στην Κεφαλονιά. Ο Τύπος έδωσε μεγάλη έκταση στο γεγονός καλύπτοντάς το λεπτομερώς. Η εφημερίδα Σκριπ γράφει πως «*Συγκίνησις κατέχει τους γεωργικούς πληθυσμούς δια την απώλεια του προστάτου αυτών*» και πως «*Ο φόνος του Αντύπα ενεποίησε μεγίστην εντύπωσιν εις την ημετέραν κοινωνίαν, γνωρίσασαν τας αρετάς του ανδρός*».⁶⁹ Η εφημερίδα *Το Άστυ* με τίτλο άρθρου «Εδολοφονήθη ο πρώτος Έλλην Σοσιαλιστής», υπαινίσσεται προμελετημένο έγκλημα, καθώς αναφέρει πως τα αίτια είναι άγνωστα ακόμα, ωστόσο υπάρχουν πολλές υπόνοιες, τις οποίες θα αποφύγει να γράψει.⁷⁰ Η εφημερίδα *Αθήναι* με το άρθρο «Λεπτομέρειαι του φόνου του Αντύπα - Τι λέγει ο Π. Σκιαδαρέσης», επικεντρώθηκε περισσότερο στην έκβαση των γεγονότων κι όχι τόσο στην προσωπικότητα του Αντύπα.

Στη Λάρισα πραγματοποιήθηκε μεγαλόπρεπη κηδεία με πάνδημη συμμετοχή και στη συνέχεια ο Αντύπας μεταφέρθηκε στο Λασποχώρι με λαϊκή πομπή όπου και ενταφιάστηκε. Η δολοφονία προκάλεσε μεγάλο αναβρασμό. Στο Λασποχώρι οι χωρικοί πήραν τα όπλα και εξεγέρθηκαν εναντίον των τσιφλικάδων. Στη Θεσσαλία το κλίμα αλλάζει και αρχίζει να παρατηρείται ένας γενικός αναβρασμός.⁷¹

Μεγάλη συγκίνηση κυριάρχησε και στην πατρίδα του την Κεφαλονιά. Οι Κεφαλλονίτες εξέδωσαν ψήφισμα που δημοσιεύτηκε σε όλες τις αθηναϊκές εφημερίδες. Σ' αυτό ζητούσαν από την κυβέρνηση να διεξαχθούν αυστηρές ανακρίσεις και να καταδιωχτούν όσοι εμπλέκονται στο φόνο. Αποδοκίμασαν τέλος «*διά καύσεως δημοσίας του φύλλου της εφημερίδος Νέον Άστυ που δε σεβάστηκε το νεκρό*».⁷² Πράγματι το *Νέον Άστυ* τρεις μέρες μετά το φόνο του Αντύπα γράφει: «*Ο Μ. Αντίπας ήτο ανισόρροπος, υπήρξε δε δια τούτο ήρως πολλών βιαίων επεισοδίων, εκ των οποίων το τελευταίον του εστοίχισε την ζωήν. Αι σοσιαλιστικάί του ιδέαι καμμίαν σχέσιν δεν έχουν προς τον θάνατόν του*».⁷³

Η δίκη για το φόνο, που άρχισε το Δεκέμβριο του 1907, αναβλήθηκε τρεις φορές λόγω απουσίας μαρτύρων. Κι όταν διεξήχθη, το Μάιο του 1908, πάλι απουσίαζαν σημαντικοί αυτόπτες

⁶⁸ *Αθήναι*, Αθήνα 11 Μαρτίου 1907, σελ 3 · *Αθήναι*, Αθήνα 14 Μαρτίου 1907, σελ 3 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 132

⁶⁹ *Σκριπ*, Αθήνα 10 Μαρτίου 1907, σελ 3

⁷⁰ *Το Άστυ*, Αθήνα 10 Μαρτίου 1907, σελ 3

⁷¹ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 45

⁷² *Σκριπ*, Αθήνα 13 Μαρτίου 1907, σελ 5

⁷³ *Νέον Άστυ*, Αθήνα 11 Μαρτίου 1907, σελ. 1

μάρτυρες. Το δικαστήριο δεν ασχολήθηκε με τις επιβεβαιωμένες καταγγελίες ότι ο Αντύπας και ο Σκιαδαρέσης δέχονταν απειλητικές επιστολές. Επίσης δε συνεκτίμησε ότι και ο προηγούμενος επιστάτης του Σκιαδαρέση είχε τραυματιστεί από αγνώστους. Τελικά το δικαστήριο δεχόμενο «πλήρη σύγχυσις διά τον κατηγορούμενον» και «τελείαν άμυνα» άφησε ελεύθερο τον Κυριακό.⁷⁴ Ο ξάδερφός του Παναγιώτης Σκιαδαρέσης μετέβη στην Αργεντινή και δεν ξαναγύρισε ποτέ στην Ελλάδα. Στο Μπουένος Άιρες, όπου και πέθανε, τιμήθηκε με το αξίωμα του Υπουργού Γεωργίας της Αργεντινής.⁷⁵

Στη σχετική ιστοριογραφία έχει επικρατήσει ότι η δολοφονία του Αντύπα ήταν σχεδιασμένη από τους τσιφλικάδες, οι οποίοι όρισαν σαν εκτελεστικό τους όργανο τον Κυριακό. Ο Κυριακός κατέστη εχθρός και υπονομευτής του Αντύπα. Εχθρός του μπορούμε να πούμε πως ήταν και ο ίδιος ο βασιλιάς, καθώς ο Αντύπας είχε τοποθετηθεί αρκετές φορές κατά του Παλατιού και ξεσήκωνε τα πλήθη εναντίον του. Ο βασιλιάς (όπως και ο Θεοτόκης) συνέχιζε την πολιτική Τρικούπη για την έλευση κεφαλαίων της διασποράς και τις επενδύσεις στη γεωργία. Ήταν με άλλα λόγια υπέρ των τσιφλικάδων. Εναντίον του ήταν και ο Μεταξάς και φυσικά ο Σλήμαν. Συνεπώς πολλοί είχαν συμφέρον να σκοτώσουν τον Αντύπα. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν αποδεικνύεται από τα γεγονότα που έλαβαν χώρα το βράδυ της δολοφονίας του.⁷⁶ Προβληματισμό προκαλεί το γεγονός ότι οι αυτόπτες μάρτυρες έλλειπαν από τη δίκη και μάλιστα ο ξάδερφός του Σκιαδαρέσης έφυγε στο εξωτερικό και δεν ξαναγύρισε.⁷⁷

6. Μαρίνος Αντύπας «Το σύμβολο»

Ο Μαρίνος Αντύπας καθιερώθηκε ως η κύρια συμβολική μορφή στην ιστορία του θεσσαλικού αγροτικού ζητήματος. Δυστυχώς ο ίδιος δεν μπόρεσε να συλλάβει το αγροτικό πρόβλημα στο σύνολό του, να δει δηλαδή «ότι η αστική τάξη συμβιβάστηκε με τους τσιφλικάδες, δεν ήθελε και δεν μπορούσε να λύσει το αγροτικό πρόβλημα». Θεωρείται όμως αυτός κυρίως που άναψε τη φωτιά της εξέγερσης στις αγροτικές μάζες της Θεσσαλίας, ώστε δικαίως τόσο με τη δράση του όσο και με τη

⁷⁴ Σκριπ, Αθήνα 22 Μαΐου 1908, σελ. 2 · Αρώνη, ό.π., σελ. 134-136 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 133-134

⁷⁵ Παρνασσός, ό.π.

⁷⁶ Αρώνη, ό.π., σελ. 128

⁷⁷ Γιώργος Χ. Παπασωτηρίου, «Ποιος σκότωσε τον Μαρίνο Αντύπα;», 14 Μαρτίου 2021, ανακτήθηκε από <http://artinews.gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%83%CE%BA%CF%8C%CF%84%CF%89%CF%83%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%BF-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%B1.html> στις 20 Απριλίου 2021 · Ανδρέας Δανεζάκης «Μαρίνος Αντύπας, πρωτοπόρος αγωνιστής και μάρτυρας της Αγροτιάς», 9 Μαρτίου 2020, ανακτήθηκε από <https://www.imerodromos.gr/marinos-antypas-protoporos-agonistis-kai-martyras-tis-agrotias/> στις 20 Απριλίου 2021

θυσία του, να θεωρείται ο προάγγελος του Κιλελέρ και όλων των αγροτικών αγώνων που ακολούθησαν, για να απαλλαγούν οι κολίγοι από τα δεσμά του κοτσαμπαδισμού.⁷⁸

Λίγες μέρες μετά τη δολοφονία του Αντύπα συνεδριάζει η Βουλή. Ο βουλευτής Τρικάλων Θεόδωρος Φίλιος υποβάλλει τροπολογία επί του νομοσχεδίου περί διανομής γαιών στη Θεσσαλία. Ο βουλευτής και γαιοκτήμονας Γ. Χρηστάκης Ζωγράφος λέει πως το Αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας διαφέρει απ' όλα τα λοιπά αγροτικά. Δεν πρόκειται για σπουδαίο ζήτημα που συγκλόνισε κατά καιρούς την κοινωνία. Το πρόβλημα είναι αν η εγκατάσταση των αγροτών θα γίνει ευτυχέστερη. Συνεχίζει λέγοντας πως σήμερα εξαιτίας του κολιγικού συστήματος επικρατεί αναρχία. Ο ιδιοκτήτης δεν μπορεί καν να ζήσει στο κτήμα του, αφού τον περιβάλλει ατμόσφαιρα μίσους. Οι κολίγοι πρέπει να σταματήσουν να υπάρχουν και για την καλύτερη καλλιέργεια. Το κολιγικό σύστημα κατέστησε αφόρητη την κατάσταση, χειρότερη και από αυτή που επικρατούσε επί Τουρκοκρατίας. Μόνη λύση είναι ο καταρτισμός μικρών και πολλών κλήρων. Τέλος επείγει η διανομή των Ζαπείων κτημάτων.⁷⁹

⁷⁸ Βλπ. σχετικά Γιώργος Καρανικόλας, *Κιλελέρ*, εκδόσεις Θουκυδίδης, 1983 · Πετρόπουλος, ό.π.

⁷⁹ Έκτακτη Σύνοδος Α΄, Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΝΒ΄, 14 Μαρτίου 1907 · *Αθήναι*, Αθήνα 15 Μαρτίου 1907

B. Η ανακίνηση του Αγροτικού Ζητήματος

1. Το κράτος ο μεγάλος τσιφλικάς

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, ο αγώνας των αγροτών στρέφεται και εναντίον του κράτους. Το 1906 ο Τριανταφυλλίδης ισχυρίζεται, όχι άδικα, ότι το μεγαλύτερο μέρος των τσιφλικιών ανήκει στο κράτος. Περισσότερα από 500.000 στρέμματα από τα τσιφλίκια των Ζάππα, Στεφάνοβικ, Ζαρίφη είχαν περιέλθει στο δημόσιο, είτε ως κληροδοτήματα μετά τον θάνατο των ιδιοκτητών με την επιθυμία να διανεμηθούν στους ακτήμονες, είτε με εξαγορά έναντι ευτελέστατων ποσών.⁸⁰ Κατά τη διετία 1907-1908, το ελληνικό δημόσιο αγόρασε και το χωριό Καλογριανά στην Καρδίτσα από τον Π. Χαροκόπο, ενώ προέβη σε δύο ακόμη αγορές γαιών στην επαρχία Αλμυρού, για την εγκατάσταση κυρίως των προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία. Πρόκειται για τα κτήματα τριών επώνυμων γαιοκτητών: του Παναγή Τοπάλη, πάνω στα οποία θα συγκροτηθεί ο οικισμός της Νέας Αγχιάλου και τα κτήματα των Καρτάλη - Μπαλτατζή.⁸¹

Και ενώ όλοι περίμεναν πως η εξέλιξη αυτή θα λειτουργούσε ευεργετικά για τους αγρότες, συνέβη το αντίθετο. Το δημόσιο πρόβαλλε συνεχώς δικαιολογίες. Είτε ότι εμποδίζεται από κάποιο όρο των διαθηκών, είτε ότι υπάρχει πρόβλημα με την Τουρκία, γιατί εμποδίζεται από κάποιον όρο της σύμβασης προσάρτησης. Οι Θεσσαλοί βλέποντας πως το δημόσιο δεν προχωράει στη διανομή των κρατικών κτημάτων κατάλαβαν πως δεν υπήρχε καμία διάθεση αποκατάστασης των αγροτών. Κατάλαβαν πως έπρεπε να συγκρουστούν μετωπικά με το κράτος. Το γεγονός άλλωστε ότι επιστάτες, ενοικιαστές, διοικητικοί και δικαστικοί υπάλληλοι ιδιοποιούνταν και σφετερίζονταν την κρατική γη απέβαινε εις βάρος των οικονομικών του κράτους.⁸²

⁸⁰ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 110 · Νίκος Γ. Ηγουμενάκης, *Η Αγροτική Ιδιοκτησία, διερεύνηση των αιτιών της αντισυμβαλλόμενης διαμόρφωσής της*, Παπαζήση, Αθήνα 1987, σελ 19

Ψύρρας, ό.π., σελ. 102-103 · Πατρώνης, στο ίδιο

⁸¹ Αικατερίνη Καρβελά, *Μηχανισμοί εγκατάστασης αγροτικών πληθυσμών. Πρόσφυγες και Εγχώριοι στη Θεσσαλία 1907-1911*, Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2005, σελ 50 & 245

⁸² Πατρώνης, στο ίδιο · Αρώνη, ό.π., σελ. 111 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 104-105

2. Η έλευση του πρώτου οργανωμένου κύματος προσφύγων στην Ελλάδα του 20ού αιώνα ανακινεί το Αγροτικό ζήτημα

Το θέμα της παραχώρησης των κρατικών γαιών τέθηκε επί τάπητος το 1906, όταν προέκυψε το θέμα της εγκατάστασης των προσφύγων από τη Ρουμανία, την Ανατολική Ρωμυλία και τη Βουλγαρία.

Ήδη από το καλοκαίρι του 1905 πραγματοποιούνται στη Ρουμανία μεγάλα ανθελληνικά συλλαλητήρια για τη στάση των Ελληνομακεδόνων προς τους Ρουμάνους. Η δικαιολογία της εξέγερσης ήταν ότι η Ελλάδα καταπολέμησε τα ρουμάνικα συμφέροντα στη Μακεδονία. Ωστόσο τα ρουμάνικα συμφέροντα στη Μακεδονία δεν ήταν τόσο μεγάλα για να δικαιολογηθεί το μένος. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Το Άστυ* η αιτία ήταν ότι στο μακεδονορουμανικό ζήτημα αναμείχθηκαν άνθρωποι οι οποίοι είχαν συμφέρον να φέρουν την ψυχρότητα ανάμεσα στα δύο έθνη. Άλλωστε πολλοί στη Ρουμανία μισούσαν τους Έλληνες εξαιτίας των εργασιών τους, καθώς ήταν έμποροι και γαιοκτήμονες.⁸³ Τον Αύγουστο μάλιστα του 1905 σε νέο ανθελληνικό συλλαλητήριο, που έλαβε χώρα, όλα τα ελληνικά καταστήματα λιθοβολήθηκαν, Έλληνες κακοποιήθηκαν και μια ελληνική σημαία που περιήλθε στα χέρια του όχλου πυρπολήθηκε. Όλη αυτή η κατάσταση οδήγησε τον Ιούνιο του 1906 στην απέλαση αρκετών Ελλήνων από τη Ρουμανία.⁸⁴

Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου χιλιάδες Έλληνες έφυγαν και από τη Βουλγαρία. Μετά την πραξικοπηματική κατάληψη της Ανατολικής Ρωμυλίας από τους Βουλγάρους και την ένωσή της με τη Βουλγαρική Ηγεμονία (Σεπτέμβριος 1885) ασκήθηκε μια πολιτική εκβουλγαρισμού των Ελλήνων. Μέχρι τους διωγμούς του 1906 σημειώθηκαν πολλές ενέργειες σε βάρος του Ελληνισμού. Είναι φανερό ότι οι ανθελληνικοί διωγμοί κατά το έτος 1906 δεν ήταν ένα μεμονωμένο γεγονός, αλλά αποκορύφωση μιας ανθελληνικής εκστρατείας, η οποία υποκινούνταν από το επίσημο βουλγαρικό κράτος, με σκοπό την εθνική και πολιτιστική αφαίμαξη του Ελληνισμού.⁸⁵ Ενόψει της νέας ευνοϊκής φάσης στην οποία είχε εισέλθει το Κρητικό Ζήτημα το 1906, η κυβέρνηση Petron γνωστοποίησε στις Μεγάλες Δυνάμεις ότι μια ευνοϊκή για την Ελλάδα προώθηση του Κρητικού Ζητήματος έπρεπε να συνοδεύεται και από μια ευνοϊκή για τη Βουλγαρία προώθηση του Μακεδονικού Ζητήματος. Οι Μεγάλες Δυνάμεις ωστόσο, δεν είχαν την προθυμία ν' ασχοληθούν και

⁸³ *Το Άστυ*, Αθήνα 23 Ιουλίου 1905, σελ. 1 · Καρβελά, ό.π., σελ. 86

⁸⁴ *Το Άστυ*, Αθήνα 8 Αυγούστου 1905, σελ. 2

⁸⁵ Σπυρίδων Σφέτας, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τευχ. 5-6, Θεσσαλονίκη 1993-94 σελ. 78-79

πάλι με το Μακεδονικό.⁸⁶ Μέσα σ' αυτό το κλίμα εκδηλώθηκαν οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία.

Τον Ιούλιο του 1906 βουλγαρικός όχλος άρχισε να καταλαμβάνει ελληνικές εκκλησίες και να λεηλατεί σχολεία. Τον Αύγουστο του 1906 πυρπολήθηκε η ελληνική συνοικία της Αγχιάλου, όπου ζούσαν 6.000 Έλληνες. Στις 29 Αυγούστου πραγματοποιήθηκε στη Φιλιππούπολη πανεθνικό ανθελληνικό συλλαλητήριο, στο οποίο έλαβαν μέρος περίπου 10.000 άτομα από ολόκληρη τη Βουλγαρία. Με ψήφισμά τους οι διαδηλωτές κάλεσαν την κυβέρνηση να διακόψει τις διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα και να εκδιώξει τους Έλληνες της Βουλγαρίας. Τελικά περισσότεροι από 10.000 πρόσφυγες έφθασαν τα έτη 1906-1907 στην Ελλάδα.⁸⁷

Άμεση λοιπόν ήταν η ανάγκη της αποκατάστασης των προσφύγων και η Θεσσαλία ήταν ένας τόπος με διαθέσιμη γη. Η Κυβέρνηση του Θεοτόκη καλείται να αντιμετωπίσει την πρώτη σημαντική εισροή ελληνικού προσφυγικού στοιχείου στον ελλαδικό χώρο και υπόσχεται την αγροτική αποκατάσταση των Ελλήνων αυτών σκεπτόμενος ως λύση τα Στεφανοβίκεια κτήματα.⁸⁸ Επιπλέον, με αφορμή αυτό το συγκυριακό γεγονός, αναμορφώνονται βασικά στοιχεία που αφορούν στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα των ακτημόνων, ώστε μαζί με τους πρόσφυγες να εγκατασταθούν στις προς διανομή Θεσσαλικές γαίες και εγχώριοι ακτήμονες καλλιεργητές και παρακεντέδες.

3. Τα Στεφανοβίκεια Κτήματα

Ο Παύλος Στεφάνοβικ Σκυλίτσης, πλούσιος ομογενής από την Κωνσταντινούπολη, είχε αγοράσει στη Θεσσαλία 26 τσιφλίκια. Ο Στεφάνοβικ κατά τη σύντομη παρουσία του στη Θεσσαλία πρόσφερε κάθε δυνατή υποστήριξη και τακτοποίησε πολλές επίδικες υποθέσεις στα κτήματά του υπέρ των καλλιεργητών. Χάρισε χρηματικές οφειλές αγροτών, έκανε δωρεές σε ναούς και πρόσφερε χρήματα σε απόρους. Πέθανε το 1901.

Το 1901 υπογράφηκε η συμφωνία μεταξύ του κληρονόμου αδερφού του Στεφάνοβικ, Ιωάννη Στεφάνοβικ - Σκυλίτση, τραπεζίτη, και της κυβέρνησης για την πώληση των κτημάτων στο ελληνικό δημόσιο με σκοπό να παραχωρηθούν στους ακτήμονες χωρικούς της Θεσσαλίας, κάτι που ήταν βασικός όρος της διαθήκης. Τελικά το 1902, το ελληνικό δημόσιο αγοράζει τα 26 τσιφλίκια, ή

⁸⁶ Σφέτας, ό.π., σελ. 81

⁸⁷ Σφέτας, ό.π., σελ. 83-91

⁸⁸ Καρβελά, ό.π., σελ. 49 & 86 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 104

αλλιώς τα Στεφανοβίκεια κτήματα έναντι ευτελέστατου ποσού. Η αγοραπωλησία, πραγματοποιείται μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και του ιδιοκτήτη των κτημάτων στο Λονδίνο.⁸⁹

Πρόκειται για την πιο ηχηρή αγορά μεγάλης γαιοκτησίας από το δημόσιο, με σκοπό την εγκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών και παρακεντέδων. Το γεγονός αυτό αναγέννησε τις ελπίδες των κολίγων και υποβοήθησε στην ωρίμανση του ζητήματος στη συνείδηση του Θεσσαλικού λαού.⁹⁰

Το δημόσιο ωστόσο ξεκίνησε να τα νοικιάζει σε ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες χωρίς να προχωρά σε σχέδιο διανομής. Μάλιστα πρόβαλε σαν επιχείρημα για αυτή την κωλυσιεργία ότι η διανομή θα προκαλούσε την διαμαρτυρία της Τουρκίας, λόγω παραβίασης της Συνθήκης προσάρτησης της Θεσσαλίας. Το θέμα της διανομής ανακινήθηκε τελικά το 1906, λόγω της έκτακτης ανάγκης που προέκυψε από την άφιξη των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα από την Ρουμανία, Βουλγαρία και Ανατολική Ρωμυλία και του προβλήματος που προέκυψε με την εγκατάστασή τους.⁹¹

Στις εκλογές του 1906, στη Θεσσαλία σαρώθηκαν τα παλιά κόμματα. Σε συνεδρίαση της Βουλής ο Ζωγράφος ορμώμενος από τις υποβληθείσες προτάσεις νόμου του βουλευτή Καρδίτσας Αλεξανδρή παρακαλά την κυβέρνηση να δηλώσει τί σκέφτεται να κάνει για το θεσσαλικό ζήτημα και τη διανομή των Στεφανοβίκειων κτημάτων.⁹² Κάτω λοιπόν από την πίεση της κατάστασης αλλά και των Θεσσαλών βουλευτών, η κυβέρνηση Θεοτόκη υποχρεώνεται να εισάγει νομοσχέδιο για τη διανομή των Στεφανοβίκειων, ώστε οι έποικοι να αποκτήσουν στέγη και καλλιεργήσιμη γη σε οικισμούς από κοινού με τους αυτόχθονες κατοίκους.⁹³

4. Τα Ζάπεια Κτήματα

Ένα ακόμη ζήτημα που εκκρεμούσε και αποτελούσε αντικείμενο αντιπαραθέσεων ήταν και η διανομή των Ζαπείων κτημάτων. Ο ομογενής από τη Ρουμανία Κωνσταντίνος Ζάππας είχε αγοράσει 16 τσιφλίκια στη Θεσσαλία, τα οποία όταν πέθανε το 1891 τα άφησε με διαθήκη στο ελληνικό δημόσιο. Το κράτος προβάλλοντας ως δικαιολογία ότι βάσει της διαθήκης δεν επιτρέπονταν η διανομή τους, δεν προέβη σε αποκατάσταση των κολίγων στα Ζάπεια κτήματα. Το

⁸⁹ Καρβελά, ό.π., σελ. 246 · Αρώνη, ό.π., σελ. 113-114

⁹⁰ Πανθεσσαλική, Βόλος 3 Νοεμβρίου 1901, σελ 1

⁹¹ Αρώνη, ό.π., σελ. 115

⁹² Σύνοδος Α΄, Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΜΔ΄, 14 Ιουνίου 1906

⁹³ Καρβελά, ό.π., σελ. 245 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 43

1902, μετά την εξαγορά των κτημάτων Στεφάνοβικ από το κράτος, αποφασίστηκε με πρόταση του ανιψιού του δωρητή να διανεμηθούν και αυτά τα κτήματα σε επίμορτους καλλιεργητές.⁹⁴

Στην προεκλογική περίοδο του 1906 όλοι οι υποψήφιοι υπόσχονταν διανομή των Στεφανοβίκειων και των Ζαπείων κτημάτων. Ωστόσο το Δημόσιο εξακολουθούσε να αρνείται τη διανομή τους με το πρόσχημα ότι υπήρχε απαγορευτική διάταξη στη διαθήκη του Ζάππα. Το γεγονός προκάλεσε έντονες συζητήσεις στη Βουλή. Σε συνεδρίαση της Βουλής, στις 20 Δεκεμβρίου 1908, ο Αλεξανδρής ρωτά τι αποφάσισε η κυβέρνηση για τη διανομή των Ζαπείων κτημάτων. Ο βουλευτής Δημήτριος Γούναρης απαντά πως δεν μπορούν να ερμηνεύσουν εκείνοι τη διαθήκη, γιατί το ζήτημα είναι νομικό και όχι πολιτικό. Ο Αλεξανδρής ωστόσο του απαντά ότι η διαθήκη δεν απαγορεύει την απαλλοτρίωση και δεν πρέπει να ερμηνεύονται διφορούμενα οι όροι αυτής. Η λάθος ερμηνεία θα ήταν ύβρις για τη μνήμη του Ζάππα, καθώς ποτέ ο μεγάλος αυτός ευεργέτης δε θα ήθελε τη Θεσσαλία τσιφλίκι του δημοσίου. Αφού αποφασίστηκε να διανεμηθούν τα τσιφλίκια του Στεφάνοβικ δεν είναι σωστό να μη διανεμηθούν και αυτά του Ζάππα. Και ο Γ. Χρηστάκης Ζωγράφος ισχυρίζεται πως το ζήτημα είναι πολιτικό, επομένως αρμόδια για να το λύσει είναι η νομοθετική αρχή του κράτους. Λέει πως η γη είναι κοινό καλό και όχι αποκλειστικό δικαίωμα του ατόμου. Ωστόσο δε θέλει να θίξει την ιδιοκτησία ούτε επικαλείται σοσιαλιστικές ή αναρχικές αρχές.⁹⁵

Η διανομή τους τελικά θα γίνει το 1912 με τον νόμο ΔΙΘ', κατά το πρότυπο των Στεφανοβίκειων κτημάτων μέσω του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου, αφού προηγουμένως το δημόσιο κατέβαλε για την εξαγορά τους στη Ζάππεια Επιτροπή πλέον των 5 εκατομμυρίων δραχμών.⁹⁶

5. Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο

Η ανάγκη παραχώρησης γης στους ακτήμονες - εγχώριους και πρόσφυγες καθιστά απαραίτητη και την ίδρυση ενός θεσμικού οικονομικού οργάνου για τη διαχείριση του Προγράμματος εγκατάστασης. Τον Απρίλιο του 1907, με το νόμο ΓΣΒ' της κυβέρνησης Θεοτόκη, ιδρύεται το Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο. Ο νόμος ΓΣΒ' του 1907 προέβλεπε εκούσιες απαλλοτριώσεις, διανομή κατά οικογένεια και αποκατάσταση όχι μόνο προσφύγων αλλά και Θεσσαλών ακτημόνων.

⁹⁴ Αρώνη, ό.π., σελ. 116

⁹⁵ Περίοδος ΙΗ, Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΚΖ, 20 Δεκεμβρίου 1908 · *Θεσσαλία*, Βόλος 21 Δεκεμβρίου 1908, σελ 4

⁹⁶ Καρβελά, ό.π., σελ. 40

Σύμφωνα με το νόμο, η κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να προχωρήσει αφενός στην αγορά νέων κτημάτων και αφετέρου στη διανομή των Στεφανοβίκειων.⁹⁷

Οι δημόσιες δαπάνες που απαιτούσε το Πρόγραμμα εγκατάστασης των μη γηγενών ακτημόνων στη Θεσσαλία σε συνδυασμό με τη μερική λύση του αγροτικού ζητήματος των γηγενών, μέσω του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου, ώθησε το δημόσιο στη σύναψη δύο δανείων, κατά την περίοδο 1907-1911, προκειμένου να αντιμετωπισθεί συνολικότερα το πρόβλημα της αποκατάστασης των ακτημόνων.⁹⁸ Το πρώτο γεωργικό θεσσαλικό δάνειο, ύψους 10.000.000 δραχμών, συνάπτεται το 1907, μία εβδομάδα μετά τη δημοσίευση του ιδρυτικού νόμου του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου. Επρόκειτο για μια σημαντική εξέλιξη, που λειτούργησε παραδειγματικά για τον αγροτικό πληθυσμό και ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τον αγώνα τους για την ολοκληρωτική διανομή των τσιφλικιών. Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή απείχε ακόμη πολύ από την οριστική επίλυση του θεσσαλικού ζητήματος. Αντίθετα τα επεισόδια και οι συγκρούσεις εξακολουθούσαν να αποτελούν καθημερινό φαινόμενο στο Θεσσαλικό κάμπο. Άλλωστε ο ΓΣΒ' αφενός προέβλεπε εκούσια και όχι αναγκαστική απαλλοτρίωση και αφετέρου είχε εκληφθεί ότι αφορούσε μόνο πρόσφυγες και όχι αυτόχθονες καλλιεργητές. Γι' αυτό και οι τσιφλικάδες δεν αντέδρασαν κατά την ψήφισή του.⁹⁹

Η διανομή λοιπόν αρκετών τσιφλικιών στους πρόσφυγες το 1907 ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την αποφασιστικότητα των αγροτών, διατήρησε σε ένταση το Αγροτικό ζήτημα και καλλιέργησε προσδοκίες για την επίλυσή του. Πράγματι, η εγκατάσταση των προσφύγων στα εδάφη αυτά από το 1907, θεωρείται από τους εγχώριους κατοίκους της Θεσσαλίας η απαρχή για τη λύση του εικοσιπενταετούς αγροτικού ζητήματος.¹⁰⁰

⁹⁷ Ψύρρας, ό.π., σελ. 104 · Αρώνη, ό.π., σελ. 111 · Καρβελά, ό.π., σελ. 57 & 133 · Πατρώνης στο ίδιο

⁹⁸ Καρβελά, ό.π., σελ. 164-165 293

⁹⁹ Kaiti, Aroni-Tsichli, «The agrarian question: the agrarian movement and issues of land ownership in Greece, 1821-1923», Dorondel Stefan - Serban Stelu, *At the Margins of history. The agrarian question in Southeast Europe*, Martor 2014, σελ. 52

¹⁰⁰ Καρβελά, ό.π., σελ. 50 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 105

Γ. Η κορύφωση του αγροτικού κινήματος

«*Η απαλλοτριώσιν ή τίποτε!*»¹⁰¹

1. Η οργάνωση των αγροτών

Το 1906, σε περιοχές της Θεσσαλίας οι εξώσεις κολίγων από τα κτήματα πλήθαιναν, οι κακές συνθήκες διαβίωσης σε συνδυασμό με την μείωση της αγροτικής παραγωγής, λόγω καταστροφών, ακατάλληλου εξοπλισμού και μίσθωσης μεγάλων εκτάσεων γης για βοσκοτόπια, δυναμίτιζαν την κατάσταση. Η δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα, το 1907, πυροδότησε ακόμη περισσότερο την ατμόσφαιρα. Παρατηρείται αύξηση των συγκρούσεων και ενώ αρχικά αφορούσαν επιμέρους αντιστάσεις εναντίον συγκεκριμένων τσιφλικάδων, αυτές μεταλλάχθηκαν σε συλλογικές, οργανωμένες και μαζικές κινητοποιήσεις που πήραν τη μορφή ενός αγροτικού κινήματος σε ολόκληρη τη Θεσσαλία.¹⁰²

Ο πρώτος κύκλος του αγώνα των αγροτών βρίσκεται στο τέλος του. Στη νέα φάση που ακολουθεί, το αγροτικό κίνημα ισχυροποιείται και αλλάζει μορφή και περιεχόμενο. Δεν αρκείται πλέον στις ανοργάνωτες διαμαρτυρίες και τις περιστασιακές συγκρούσεις, αλλά επιχειρείται δυναμική διεκδίκηση αιτημάτων με διαμαρτυρίες, συλλαλητήρια που καταλήγουν στη διατύπωση ψηφισμάτων προς τη Βουλή, την Κυβέρνηση και το Βασιλιά.¹⁰³

Το κέντρο βάρους του αγροτικού κινήματος μετατίθεται πλέον από την ύπαιθρο της Δυτικής Θεσσαλίας στα αστικά κυρίως κέντρα της Ανατολικής Θεσσαλίας, όπου έχει συγκροτηθεί ένας ισχυρός αστικός πυρήνας διανοομένων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του ιδεολογικού πλαισίου του αγροτικού κινήματος.¹⁰⁴ Έτσι το αγροτικό κίνημα αποκτά κοινωνικούς συμμάχους.

Οι αγρότες κατανοούν πως απέναντί τους δεν έχουν κάποιον τσιφλικά αλλά το ελληνικό κράτος, το οποίο δεν έχει σκοπό να λύσει το μακροχρόνιο πρόβλημα. Συνειδητοποιούν πως χρειάζονται συλλογική οργάνωση. Αυτό είναι το βασικό αίτημα από το 1906 και μετά. Έτσι το Νοέμβριο του 1906 δημιουργείται στα Τρίκαλα ο «Γεωργικός Σύνδεσμος Τρικάλων». Στις αρχές του 1907 ιδρύεται στην Αθήνα Πανθεσσαλικός Σύλλογος, «το Κοινόν των Θεσσαλών» με πρώτο

¹⁰¹ Τίτλος άρθρου της αθηναϊκής εφημερίδας *Ακρόπολις*, 25 Φεβρουαρίου 1910

¹⁰² Κωνσταντίνος Ι. Νταμπεγλιώτης, «Η αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ του 1910 και η σημασία της στη Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία», Ευριπίδης Χ. Αντωνιάδης (επιμ.), *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου. Εξεγέρσεις που σημάδεψαν την Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού σε Ελλάδα και Κύπρο*, Επιφανίου, Λευκωσία 2018, σελ. 41

¹⁰³ Πατρώνης, στο ίδιο · Αρώνη, ό.π., σελ. 148

¹⁰⁴ Νταμπεγλιώτης, ό.π., σελ. 42 · Κωστής, ό.π., σελ. 513 · Πατρώνης, στο ίδιο

πρόεδρο τον βουλευτή Γ. Φιλάρετο. Ανάμεσά στα μέλη του βρίσκονται οι δημοσιογράφοι των θεσσαλικών εφημερίδων, Αλέξανδρος Μέρος, Τάκης Οικονομάκης, Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης.¹⁰⁵ Θα ακολουθήσει τον Μάιο του 1909 στην Καρδίτσα ο «Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος, προς εμψύχωσιν τη Γεωργίας» με πρόεδρο τον δικηγόρο και αγροτιστή Δημήτρη Μπούσδρα. Οι πρώτες μάλιστα κινητοποιήσεις για την προώθηση του αγροτικού ζητήματος ξεκίνησαν στην Καρδίτσα από τον Γεωργικό Πεδινό Σύνδεσμο. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1909 πραγματοποιήθηκε το πρώτο δυναμικό συλλαλητήριο «*υπέρ ιδρύσεως Γεωργικής Τραπεζής σκοπούσης την απαλλαγήν των γεωργών και κολλήγων από την αγροτικήν δουλείαν. Προς τούτον απεστάλη ψήφισμα προς την κυβέρνησιν.*»¹⁰⁶ Κύριος ομιλητής ήταν ο Μπούσδρας, που τόνισε την ανάγκη να δημιουργηθεί αγροτικό κίνημα. Ο Μπούσδρας, ως άλλος συνεχιστής του Αντύπα, ενέπνεε εμπιστοσύνη και σεβασμό σε όλους τους αγρότες. Όργωνε με τους συνεργάτες του τα χωριά του κάμπου για να εμψυχώσει τους κολίγους και να τους καλέσει σε ειρηνικές διαμαρτυρίες και συλλαλητήρια.¹⁰⁷ Άλλοι συλλογικοί φορείς δημιουργήθηκαν επίσης στη Λάρισα, Φάρσαλα, Τύρναβο. Έτσι οι αγροτικές αντιδράσεις αλλάζουν μορφή και μετατρέπονται σε ένα ακμαίο αγροτικό κίνημα.

Ο αγώνας των αγροτών στηρίζεται πλέον ανοιχτά και από τις σημαντικότερες εφημερίδες της Θεσσαλίας, οι οποίες απηχούσαν την κοινή γνώμη της περιοχής. Ο Βόλος, με την *Πανθεσσαλική* του Σοφοκλή Τριανταφυλλίδη (ιδιαίτερη αίσθηση είχε προκαλέσει στο Πανελλήνιο η αγόρευση του Τριανταφυλλίδη στο Α' Γεωργικό Συνέδριο του Ναυπλίου με τίτλο «Η γη ανήκει εις τους καλλιεργητάς»), αλλά και τις πρώτες εκδηλώσεις του αναδυόμενου εργατικού κινήματος, γίνεται τώρα το ιδεολογικό κέντρο του αγώνα για την αποκατάσταση των κολίγων. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ακόμη και οι συντηρητικές τοπικές εφημερίδες θεωρούσαν υποχρέωσή τους να συνηγορήσουν και αυτές υπέρ της διανομής της γης στους ακτήμονες κολίγους.

Επίσης μεγαλοαστοί εκπρόσωποι μιας ανερχόμενης βιομηχανικής τάξης έχουν καταλάβει πόσο ξεπερασμένος είναι ο θεσμός των τσιφλικιών και πως εμποδίζει κάθε προσπάθεια εκσυγχρονισμού. Πολλοί βιομήχανοι μάλιστα έχουν καπνοβιομηχανίες, υφαντουργίες, αγροτικά

¹⁰⁵ Βλπ σχετικά: Βασίλης Κ. Καραμπερόπουλος, *Η περιοχή του Βελεστίνου στο Αγροτικό Κίνημα*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2003, σελ. 29-39 · Aroni-Tsichli, «The agrarian question... », στο ίδιο · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 45-46 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 109-110

¹⁰⁶ *Αθήναι*, Αθήνα 18 Σεπτεμβρίου 1909, σελ. 2

¹⁰⁷ Αντώνης Αντωνίου, «Τα αίτια του αγροτικού προβλήματος και η προσωπικότητα του Δημητρίου Μπούσδρα», στα: *Καρδιτσιώτικα Χρονικά*, τόμος VI, Γ' Ιστορικό Συνέδριο, *Η Ιστορική πορεία του Αγροτικού ζήτηματος στην Καρδίτσα*, (Καρδίτσα 8-9 Ιουνίου 2002), Εταιρεία Καρδιτσιώτικων Μελετών - Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου, Καρδίτσα 2003, σελ. 132-135 · Μπρακατσούλας, ό.π. σελ. 181-182 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 113

μηχανήματα, επιχειρήσεις δηλαδή που σχετίζονται άμεσα με τη γεωργία. Καθώς λοιπόν επιδιώκουν αύξηση των κερδών τους, συντάσσονται με τους αγρότες.

Συνεπώς βλέπουμε πως ο αγροτικός κόσμος της Θεσσαλίας, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, βρίσκεται συσπειρωμένος, με ηγεσία και πρόγραμμα. Κύριο αίτημά τους είναι η αναγκαστική απαλλοτρίωση και διανομή των τσιφλικιών που ανήκουν στο κράτος και σε ιδιώτες τσιφλικάδες.¹⁰⁸

2. Το εργατικό κίνημα και οι κοινωνιολόγοι στο πλευρό των αγροτών - Η συμβολή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου

Ο Βόλος είχε καταστεί το κυριότερο ιδεολογικό κέντρο του αγώνα των Θεσσαλών. Εκεί ήδη από το 1900 εκδίδεται η *Πανθεσσαλική* του Τριανταφυλλίδη, που από την αρχή της εκδόσεώς της υποστήριζε τον αγώνα των αγροτών. Επίσης το Εργατικό Κέντρο Βόλου, το πρώτο εργατικό κέντρο που ιδρύθηκε στην Ελλάδα από τον Κωνσταντίνο Ζάχο, συνέβαλε μαζί με το όργανό του, την εφημερίδα *Εργάτης* στον αγώνα των αγροτών.¹⁰⁹

Το Δεκέμβριο του 1909 ο *Εργάτης* γράφει πως αυτό που απαιτείται είναι να οργανωθούν και να αφυπνιστούν τα πνεύματα των καλλιεργητών και παράλληλα με το εργατικό να λυθεί και το Αγροτικό ζήτημα. Οι εργάτες των πόλεων θα κάνουν ότι μπορούν για χάρη των αδερφών τους, των εργατών της γης, οι οποίοι πρέπει να συμπληχθούν σε Γεωργικό κόμμα, όπως οι εργάτες σε Εργατικό.¹¹⁰ Τον Ιανουάριο του 1910 ο *Εργάτης* παρακολουθεί με ενθουσιασμό και συγκίνηση την αφύπνιση και εξέγερση «των αδελφών γεωργών». Γράφει πως «είνε ενθαρρυντικόν δια το μέλλον του τόπου μας η εξέγερσις των άσπρων δούλων, των ειλωτών γεωργών μας».¹¹¹ Άλλωστε η οικονομική ελευθερία του αγρότη και του εργάτη με την κοινωνική εξύψωση αυτών των τάξεων, μαζί με την πολιτική τους οργάνωση, αποτελεί τη μόνη βάση της προόδου της πολιτείας. Και κλείνει λέγοντας πως το γεωργικό ζήτημα δεν είναι από εκείνα που λύνονται με συλλαλητήρια ή με ψήφιση ενός ή δύο νόμων. Απαιτεί αγώνα μακρό και συνεχή. Οι αγώνες προϋποθέτουν προπαρασκευή και οργάνωση.

Η συσπείρωση των προοδευτικών διανοούμενων ενδυναμώθηκε το 1908 με την ίδρυση της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας* από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Οι Κοινωνιολόγοι «μίλησαν»

¹⁰⁸ Πατρώνης, στο ίδιο · Αρώνη, ό.π., σελ. 149-151 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 110

¹⁰⁹ Aroni-Tsichli, ό.π., σελ. 53

¹¹⁰ *Εργάτης*, Βόλος 13 Δεκεμβρίου 1909, σελ. 3

¹¹¹ *Εργάτης*, Βόλος 11 Ιανουαρίου 1910, σελ. 3

πρώτοι τη «γλώσσα» των εργατών και των αγροτών, προπαγανδίζοντας ένα μεταρρυθμιστικό σοσιαλιστικό πρόγραμμα. Ένας από τους στόχους της Κοινωνιολογικής Εταιρείας ήταν η αποκατάσταση των κολίγων.¹¹² Τα μέλη της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Παπαναστασίου, Μελάς, Δελμούζος, Πετιμεζάς, διακήρυσσαν τις αρχές ενός κρατικού σοσιαλισμού. Δηλαδή οι κοινωνικές αλλαγές θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν μέσα από τη νομοθετική παρέμβαση του κράτους.¹¹³

Μεγάλη ήταν η συμβολή του Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος μέσα από άρθρα και λόγους μάχονταν για το δίκαιο των αγροτών και προσπαθούσε να διαφωτίσει την κοινή γνώμη μέσα από τις αναλύσεις του για το Αγροτικό ζήτημα. Ο Παπαναστασίου ήταν ο μόνος Έλληνας πολιτικός που είχε εντυπώσει μέχρι τη φάση που εξετάζουμε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο στο αγροτικό πρόβλημα. Από το 1910 και μετά αρχίζει να δημοσιεύει και άρθρα στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα*. Για τον Παπαναστασίου το Αγροτικό ζήτημα είναι κυρίως ζήτημα αγροτικής πολιτικής. Η μόνη λύση είναι κατάργηση του κολιγικού συστήματος και αποκατάσταση όλων των επίμορτων καλλιεργητών.¹¹⁴

Ο Παπαναστασίου υποστηρίζει την πνευματική ανύψωση και διαπαιδαγώγηση των μορτιτών. Οι μορτίτες πρέπει να καταστούν σχεδόν κύριοι των κτημάτων που καλλιεργούν, χωρίς κανείς να δικαιούται να τους διώξει και να ενισχυθεί ο ζήλος τους προς βελτίωση της καλλιέργειας, αφού το κέρδος από την αύξηση της παραγωγής θα περιέλθει σε αυτούς και όχι στον τσιφλικούχο. Το μέτρο θα έχει ως συνέπεια την ηθική και πνευματική ανύψωση των μορτιτών οι οποίοι εξαιτίας της οικονομικής τους εξάρτησης υστερούν σε πνευματική μόρφωση.¹¹⁵

Ο Παπαναστασίου διατυπώνει τις προτάσεις του και για το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών. Θεωρεί ότι η απαλλοτρίωση καλύπτεται από τη διατύπωση του άρθρου 17 του Συντάγματος του 1864, το οποίο επιτρέπει την αναγκαστική απαλλοτρίωση λόγω δημοσίας ανάγκης.¹¹⁶ Παρόλα αυτά δε ζητά επίλυση μέσω ενός απλού νόμου. Σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής, ο Παπαναστασίου δεν πίστευε ότι η λύση του κολιγικού ζητήματος μπορούσε να επέλθει με την αναγκαστική απαλλοτρίωση της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας, την οποία και θεωρούσε ως την προχειρότερη λύση. Η αναγκαστική απαλλοτρίωση δεν θα μπορούσε να χωρίσει αμέσως και ταυτόχρονα όλη την έκταση της μορτιτικής Θεσσαλίας. Η επιλογή των απαλλοτριωμένων γαιών θα

¹¹² Αναστασιάδης –Καραπάνου, ό.π., σελ. 76 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 49-50

¹¹³ Αρώνη, ό.π., σελ. 152

¹¹⁴ Θησεύς Λιβέριος, «Τα μεγάλα ζητήματα- Το Θεσσαλικόν επί τάπητος», *Νέα ημέρα*, Αθήνα 20 Ιουλίου 1912, σελ 5

¹¹⁵ Αναστασιάδης –Καραπάνου, ό.π., σελ. 126

¹¹⁶ Αναστασιάδης –Καραπάνου, ό.π., σελ. 154-155

γεννούσε στασιμότητα και δε θα μπορούσαν να καθοριστούν οι τιμές των γαιών αυτών, με αποτέλεσμα την ανυπολόγιστη βλάβη στη μείωση της παραγωγής. Επιπλέον οι υπέρογκες χρηματικές αποζημιώσεις που θα έπρεπε να καταβληθούν θα επιδείνωναν την οικονομική κατάσταση του κράτους. Για τον Παπαναστασίου η συστηματική εκούσια απαλλοτρίωση από την άλλη έχει το πλεονέκτημα ότι δε θα διαταράξει την παραγωγή και δε θα διαλύσει τη μικρή πρόοδο της γεωργίας.¹¹⁷

Η αποκατάσταση των κολίγων έπρεπε να επιτευχθεί μέσα από κάποια στάδια. Προτείνει ένα ευρύτατο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων (αποξήρανση ελών, μεταρρύθμιση των μισθωτικών σχέσεων, εγγειοβελτιωτικά έργα, ανάπτυξη αγροτικής πίστης).¹¹⁸ Συνεπώς δεν πρόβαλε ως πρώτο και μοναδικό αίτημα την αναγκαστική απαλλοτρίωση. Ακόμη κι αν οι προτάσεις του Παπαναστασίου δεν επικυρώθηκαν από την Αναθεωρητική Βουλή του 1911, συνέχισε τον αγώνα του υπέρ των αγροτών και κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Συμπερασματικά καταλήγουμε πως η αστική τάξη διανοουμένων και εργατών άρχισε να αντιλαμβάνεται το δίκιο των αγροτών και να συσπειρώνεται προς διεκδίκηση των συμφερόντων τους.

3. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος και η συμβολή του στην κινητοποίηση των αγροτών

Ενώ ο Πεδινός Σύνδεσμος βρίσκονταν στη φάση της συγκρότησης, στην Αθήνα ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, στον οποίο μετέχουν σε ηγετικές θέσεις δύο Θεσσαλοί, ο Νικόλαος Ζορμπάς και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, προετοιμάζει στρατιωτικό κίνημα. Ο «Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος» συντάχτηκε αμέσως με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο.¹¹⁹

Τον Ιούλιο του 1909 ο Γεώργιος Θεοτόκης παραιτείται από την πρωθυπουργία και αναλαμβάνει ο Δημήτρης Ράλλης. Η πολιτική αποτελμάτωση είναι δεδομένη με συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, συγκρούσεις για ζητήματα όπως η μετάφραση του Ευαγγελίου ή της Ορέστειας του Αισχύλου στη δημοτική γλώσσα, αντιπαραθέσεις για το Μακεδονικό και το Κρητικό ζήτημα και εντάσεις για το Αγροτικό ζήτημα Θεσσαλίας.¹²⁰ Οι παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις της χώρας δεν ήταν ικανές να ανταποκριθούν στις προσδοκίες της ελληνικής κοινής γνώμης. Η αδυναμία των κομμάτων να δώσουν ικανοποιητικές απαντήσεις στα προβλήματα που απασχολούσαν την ελληνική

¹¹⁷ Θησεύς Λιβέριος, «Τα μεγάλα ζητήματα- Το Θεσσαλικόν επί τάπητος», *Νέα ημέρα*, Αθήνα 27 Ιουλίου 1912, σελ 5

¹¹⁸ Αναστασιάδης –Καραπάνου, ό.π., σελ. 155 · Αρώνη, ό.π., σελ. 152-123

¹¹⁹ Ψύρρας, ό.π., σελ. 112

¹²⁰ Κωστής, ό.π., σελ. 501 · Αρώνη, ό.π., σελ. 104

κοινωνία προκαλούσε ένα γενικευμένο κλίμα δυσaráσκειας. Η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα, εξαιτίας της πτώσης της τιμής της σταφίδας, δημιούργούσε προϋποθέσεις για ολοένα και μεγαλύτερο κύμα αμφισβήτησης.¹²¹ Οι ταραχές και κοινωνικές ανακατατάξεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα είχαν προετοιμάσει το έδαφος για το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί. 15 Αυγούστου 1909 ξέσπασε το στρατιωτικό κίνημα.

Το κίνημα επέδρασε στην εξέλιξη του αγροτικού κινήματος και στην πάλη των αγροτών αυτή την περίοδο. Οι ελπίδες των αγροτών αναπτερώθηκαν και το ηθικό τους ενδυναμώθηκε. Το στρατιωτικό κίνημα στρέφονταν ενάντια στα παλαιά κόμματα και έφερε στο προσκήνιο την αστική τάξη. Η αστική τάξη, όπως προαναφέραμε, είχε συμφέρον να γίνει η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών γιατί μέσω αυτής θα απελευθερώνονταν τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις που θα βοηθούσαν την βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας.¹²²

Οι ενωμένες δυνάμεις των κατώτερων αξιωματικών, υπό την ηγεσία του Ζορμπά, απείλησαν ότι θα βάδιζαν κατά της Αθήνας αν δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά τους. Αρνούμενος ο Ράλλης να υποκύψει στον εκβιασμό, παραιτείται και αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ο οποίος και ικανοποίησε τις απαιτήσεις τους.

Ωστόσο η διάσταση απόψεων μέσα στους κόλπους του Συνδέσμου εκδηλώθηκε ανοιχτά τον Οκτώβριο του 1909. Το διχαστικό κλίμα εμπόδιζε την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που ευαγγελίζονταν.¹²³ Η ηγεσία του Συνδέσμου απευθύνθηκε στον Ελευθέριο Βενιζέλο και του ζήτησε να αναλάβει την πρωθυπουργία. Ο Βενιζέλος εισηγήθηκε τον σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης, η οποία θα διεξήγαγε εκλογές για την ανάδειξη αναθεωρητικής Εθνοσυνέλευσης. Τον Ιανουάριο του 1910 ο βασιλιάς Γεώργιος ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Στέφανο Δραγούμη, ηγετικό στέλεχος της «Ομάδας των Ιαπώνων».

Πρέπει να σημειωθεί ότι αρχικά η στάση του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν ευνοϊκή απέναντι στο αγροτικό κίνημα. Επιτροπή μάλιστα του Στρατιωτικού Συνδέσμου υποσχέθηκε να υποστηρίξει τα αιτήματα των αγροτών, έχοντας έτσι τη λαϊκή υποστήριξη. Όλα τα κοινωνικά στρώματα διαδήλωσαν υπέρ του κινήματος και κατά της προηγούμενης τυραννικής ολιγαρχίας.

¹²¹ Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923 «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι»*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σελ. 220-221

¹²² Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 52

¹²³ Κλάψης, ό.π., σελ. 223-224

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η επίλυση του αγροτικού προβλήματος προωθήθηκε από μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας που ήθελε τον εκσυγχρονισμό της χώρας.¹²⁴

Και ενώ το Στρατιωτικό κίνημα ήταν στελεχωμένο από κατώτερους αξιωματικούς, σύντομα πέρασε κάτω από τις πλάτες της ανώτερης στρατιωτικής ιεραρχίας, η οποία είχε συμβιβαστεί με τους τσιφλικάδες. Έτσι στην πορεία η ηγεσία του Στρατιωτικού Συνδέσμου αναδιπλώθηκε και ενέδωσε-υποχώρησε στις απαιτήσεις των τσιφλικάδων. Αντί να υποστηρίξει το αγροτικό κίνημα που υποβοηθούσε τους σκοπούς του, τάχθηκε τελικά εναντίον του.¹²⁵ Ο Ν. Ζορμπάς, αρχηγός του Στρατιωτικού Συνδέσμου δεν ήθελε να παρθούν αυστηρά μέτρα εναντίον των αγροτών. Έπειτα όμως από σύσκεψη όπου η κατάσταση στη Θεσσαλία παρουσιάστηκε αναρχούμενη, αποφάσισε να λάβει μέτρα ώστε να παταχθεί η αναρχία. Για αυτό το λόγο μετακίνησε στη Θεσσαλία τρεις μεραρχίες στρατού. Ο Στέφανος Δραγούμης, διορισμένος πρωθυπουργός από τον Σύνδεσμο, πήρε το μέρος των τσιφλικάδων και τάχθηκε φανερά κατά της απαλλοτρίωσης.¹²⁶

Όπως μας πληροφορεί ο Γ. Φιλάρετος στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* η κυβέρνηση είχε εκτροχιαστεί από την πορεία που χάραξε η επανάσταση. Είχε κηρυχτεί ότι δε θα ήταν ανεχτοί άλλοι φόροι. Υπό την πρόφαση φορολογικής μεταρρύθμισης νέα βάρη έπεσαν κατά προτίμηση στις τάξεις των απόρων. Ψηφίστηκε νόμος περί δωρεών τεράστιων ποσών στους πλουτοκράτες για ενίσχυση της ολιγαρχικής τυραννίας και καταπίεσης του λαού, ο οποίος με τη μέθοδο των φόρων θα τιμωρηθεί, επειδή ζήτησε να αποτινάξει το ζυγό των τυράννων του.¹²⁷

Το κίνημα ωστόσο αποτέλεσε σημείο καμπής στην ελληνική πολιτική ιστορία και δρομολόγησε διαδικασίες που εμπόδιζαν τον πλήρη συμβιβασμό με το παρελθόν.¹²⁸ Η δυναμική που απελευθέρωσε το Κίνημα στο Γουδί, θα ανατρέψει το σκηνικό και θα απελευθερώσει την αγροτική διαμαρτυρία. Συσκέψεις, συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια οργανώνονται στις μεγάλες πόλεις αλλά και στα χωριά. Η σύγκρουση έχει γίνει πλέον αναπόφευκτη.

¹²⁴ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 55 · Αρώνη, ό.π., σελ. 156

¹²⁵ Αντωνίου, ό.π., σελ. 133

¹²⁶ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 56

¹²⁷ Γ. Φιλάρετος, «Λαός αλυσίδετος δια φόρων», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 13 Νοεμβρίου 1909, σελ. 1

¹²⁸ Κλάψης, ό.π., σελ. 229

4. Τα μεγάλα συλλαλητήρια και οι συζητήσεις στη Βουλή

1 Νοεμβρίου 1909 στο Βόλο, με αφορμή το φόρο της «ελαιοδεκάτης», πραγματοποιείται μεγάλο συλλαλητήριο στο οποίο μετέχει και το Εργατικό Κέντρο Βόλου.¹²⁹

29 Νοέμβρη 1909 πραγματοποιήθηκε στην Καρδίτσα σύσκεψη των στελεχών του Συνδέσμου για να καθορίσουν τη γραμμή που θα ακολουθούσαν. Εκεί διατυπώθηκαν δύο απόψεις: η πρώτη ήταν πως οι αγρότες θα έπρεπε αρχικά να αγωνιστούν για το διακανονισμό των σχέσεών τους με τους τσιφλικάδες, ώστε τα πράγματα να επανέρθουν στην κατάσταση που επικρατούσε επί Τουρκοκρατίας. Και οι τσιφλικάδες να μη μπορούν να διώξουν τους κολίγους από τα κτήματα. Η δεύτερη άποψη που ειπώθηκε ήταν η απαλλοτρίωση. Η σύσκεψη τελικά ενέκρινε τη δεύτερη άποψη.¹³⁰

14 Δεκεμβρίου 1909 πραγματοποιείται νέο συλλαλητήριο στα Τρίκαλα. Εκδίδεται ψήφισμα με αίτημα την κατάργηση του «φόρου αροτριώντων κτηνών», μείωση της τιμής του πετρελαίου, εκτέλεση αντιπλημμυρικών έργων και δημιουργία Γεωργικής Τράπεζας.¹³¹

4 Ιανουαρίου 1910 ο Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος Καρδίτσας συγκαλεί συγκέντρωση με ομιλητή τον Δ. Μπούσδρα. Στη συγκέντρωση αυτή αποφασίζεται ενημέρωση της κοινής γνώμης για το θέμα της απαλλοτρίωσης. Αποστέλλονται επιστολές προς τις θεσσαλικές εφημερίδες οι οποίες δέχονται να συμπαρασταθούν στον αγώνα. Ακόμη και η συντηρητική εφημερίδα *Θεσσαλία*, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα χαιρετίζει την αφύπνιση των αγροτών.¹³²

7 Ιανουαρίου 1910 συγκροτείται συλλαλητήριο στο χωριό Μαϊμούλη (Χάλκη). Την ίδια μέρα συλλαλητήριο λαμβάνει χώρα και στο χωριό Νεμπεγκλέρ (Νίκαια). Εκεί αποφασίστηκαν ψηφίσματα προς την κυβέρνηση. Ο Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος Καρδίτσας με επιστολή του προς τον αρχηγό του Στρατιωτικού Συνδέσμου, Ζορμπά, του ζητά να παρέμβει για να ψηφιστεί ο νόμος «περί απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών λόγω δημοσίας ανάγκης». Ο Ζορμπάς, Θεσσαλός και ο ίδιος και γνώστης του αγροτικού ζητήματος συνέστησε τους αγρότες να κλιμακώσουν τις κινητοποιήσεις τους για να πιέσουν την κατάσταση. Μετά από αυτό οι ηγέτες του αγροτικού κινήματος απογοητεύτηκαν,

¹²⁹ *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 2 Νοεμβρίου 1909, σελ. 2

¹³⁰ Αρώνη, ό.π., σελ. 160 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 53 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 114

¹³¹ *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 15 Δεκεμβρίου 1909, σελ. 2

¹³² Αρώνη, ό.π., σελ. 161-162 · Ψύρρας, στο ίδιο

αλλά ταυτόχρονα ανέπτυξαν ακόμη μεγαλύτερη δραστηριότητα, καταλαβαίνοντας πως μόνοι τους έπρεπε να οδηγήσουν τα πράγματα σε περαιτέρω όξυνση.¹³³

18 Ιανουαρίου 1910 σχημάτισε κυβέρνηση ο Στέφανος Δραγούμης, με υπουργό Στρατιωτικών τον Νικόλαο Ζορμπά. Η κυβέρνηση Δραγούμη εξαρχής φάνηκε ότι δεν ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές για την επίλυση του ζητήματος. Ο Δραγούμης, με δηλώσεις στη Βουλή, ξεκαθάρισε ότι δε συναινούσε στην άμεση επίλυση του ζητήματος προβάλλοντας οικονομικούς λόγους. Αυτό που πρότεινε ήταν να μελετηθεί το θέμα σε μεταγενέστερο χρόνο, χωρίς να επιδιωχθεί άμεση λύση.¹³⁴

20 Ιανουαρίου 1910 στην Καρδίτσα πραγματοποιείται το επόμενο μεγάλο συλλαλητήριο, στο οποίο παραβρέθηκαν 10.000 γεωργοί. Ο πρόεδρος του Πεδινού Συνδέσμου Καρδίτσας κ. Μπούσδρας πήρε το λόγο και ανέπτυξε τα αιτήματα των αγροτών για απαλλοτριώσεις λόγω δημοσίας ανάγκης και ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας. Στη συνέχεια οι γεωργοί συνέταξαν ψήφισμα προς το Δραγούμη και το Ζορμπά και στο οποίο ζητούσαν άμεση υποβολή νομοσχεδίου για απαλλοτριώσεις.¹³⁵

23 Ιανουαρίου 1910 συλλαλητήριο στο Μαϊμούλι. Έπειτα τα στελέχη του αγροτικού κινήματος μεταβαίνουν στα χωριά της Θεσσαλίας για να συσπειρώσουν τους αγρότες.

5 Φεβρουαρίου 1910 συνεδριάζει η Βουλή. Ο βουλευτής Τρικάλων Δ. Τερτίπης μιλά για την ελεεινή κατάσταση των επίμορτων καλλιεργητών της Θεσσαλίας και παρακαλεί να βρεθεί οπωσδήποτε λύση μέσω της εκποίησης των κτημάτων λόγω δημοσίας ανάγκης. Προτρέπει επίσης την κυβέρνηση να κάνει σχετική δήλωση, γιατί τα πράγματα οξύνθηκαν στη Θεσσαλία. Ο Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου λέει πως είναι απaráσκευη η κυβέρνηση να προβεί σε δηλώσεις, αλλά κανείς δεν μπορεί να πιστέψει πως είναι δυνατόν να βρεθούν τα χρήματα αυτή την εποχή για την αγορά όλων των κτημάτων. Ο ίδιος πιστεύει πως οι Θεσσαλοί είναι νομοταγείς κι έτσι δε θα διασαλευτεί η τάξη, καθώς και η κυβέρνηση δεν είναι διατεθειμένη να επιτρέψει το αντίθετο. Ο βουλευτής Καρδίτσας Απόστολος Αλεξανδρής εξιστορεί την οικονομική δυσπραγία του Θεσσαλικού λαού λέγοντας πως αποφάσισε να ζητήσει από την κυβέρνηση την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας. Αν διατεθούν χρήματα

¹³³ Αρώνη, ό.π., σελ. 163 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 115

¹³⁴ Αρώνη, ό.π., σελ. 169 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 141

¹³⁵ *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 21 Ιανουαρίου 1910, σελ 2

από το μεγάλο δάνειο είναι δυνατό να ιδρυθεί η τράπεζα, η οποία θα χρησιμοποιηθεί για την απελευθέρωση χιλιάδων Ελλήνων και την εκμετάλλευση μεγάλων εκτάσεων.¹³⁶

7 Φεβρουαρίου 1910 πραγματοποιούνται συλλαλητήρια σε Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα, Φάρσαλα, Καρδίτσα, Σοφάδες με δυναμική παρουσία της αγροτιάς. Χωρίς να σημειωθούν έκτροπα όλες οι συγκεντρώσεις καταγγέλλουν τις συνθήκες διαβίωσης, απαιτούν απαγόρευση των εξώσεων, παραχώρηση των Ζαπείων κτημάτων, ίδρυση υπουργείου Γεωργίας υπό τον Αλ. Παπαναστασίου, απαλλοτρίωση τσιφλικιών και ίδρυση Γεωργικής Θεσσαλικής Τράπεζας. Αποφασίζεται να συσταθεί Πανθεσσαλική Επιτροπή που θα μεταβεί στην Αθήνα ώστε να προωθήσει τα αιτήματα.¹³⁷

9 Φεβρουαρίου 1910 στη Βουλή ο Αλεξανδρής προώθησε τα αγροτικά αιτήματα. Ο βουλευτής Λαρίσης Ι. Γιαννακίτσας μιλά για το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των κτημάτων στη Θεσσαλία και για το διοργανωθέν συλλαλητήριο που σκοπό έχει την έκφραση της δυσφορίας του θεσσαλικού λαού για τη μη λύση του αγροτικού ζητήματος. Βεβαιώνει ότι η δημόσια τάξη δεν κινδυνεύει στη Θεσσαλία και απευθύνει έκκληση στα υπέρ του θεσσαλικού λαού συναισθήματα του Πρωθυπουργού, ώστε να λάβει σύντομα μέτρα. Ο Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου λέει ότι το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό, η κυβέρνηση είναι ανέτοιμη και ο χρόνος ανεπαρκής. Διετάχθησαν εντούτοις οι αρμόδιες υπηρεσίες να καταρτίσουν μελέτη επί του θέματος. Ο βουλευτής Τρικάλων Θεόδωρος Φύλιος παρακαλεί τον Πρόεδρο της Βουλής να καλέσει όλους τους Θεσσαλούς βουλευτές για να συσχεφτούν επί του ζητήματος και να εισφέρουν τα φώτα τους προς την επιτροπή που καταρτίστηκε. Ο βουλευτής Καρδίτσας Γιώργος Καραϊσκάκης μακρολογεί και ισχυρίζεται ότι ποτέ δεν ελήφθη μέριμνα υπέρ του θεσσαλικού λαού και ότι ανέκαθεν δίνονταν σ' αυτόν κενές υποσχέσεις.¹³⁸

13 Φεβρουαρίου 1910 ανακινείται και πάλι το ζήτημα στη Βουλή. Ο Πρωθυπουργός κατηγορεί τους Θεσσαλούς βουλευτές ότι ενώ όλοι προσπαθούν να βρουν τρόπο για τη βελτίωση της θέσης των επίμορτων καλλιεργητών, αυτοί δημιουργούν ζητήματα και κινδυνεύουν να περιπλέξουν την Ελλάδα σε διεθνή ζητήματα με τις Μ. Δυνάμεις. Δηλώνει ότι η κυβέρνηση δε θα επιτρέψει την επιβολή των αξιώσεων των καλλιεργητών, καθώς είναι δυνατό να προκύψουν μέγιστοι κίνδυνοι και κατηγορεί ότι κάποιοι βουλευτές ωθούν τους επίμορτους καλλιεργητές σε τέτοια διαβήματα. Στη συνέχεια

¹³⁶ Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β', Συνεδρίαση Β', 5 Φεβρουαρίου 1910

¹³⁷ *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 8 Φεβρουαρίου 1910, σελ. 2 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 142 · Αρώνη, ό.π., σελ. 168-169 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 54

¹³⁸ Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β', Συνεδρίαση Ε', 9 Φεβρουαρίου 1910 · *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 10 Φεβρουαρίου 1910, σελ. 3

καταθέτει νομοσχέδιο «Περί οργανώσεως και διοικήσεως του θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου». Έπειτα από ερώτηση του Καραϊσκάκη απαντά ότι κατατέθηκε νομοσχέδιο περί αναστολής του νόμου που αφορά τους φόρους των αροτριώντων κτηνών και ότι ειδική επιτροπή ασχολείται με τη μελέτη του Θεσσαλικού ζητήματος στην οποία περιλαμβάνεται και ο Γ. Ζωγράφος. Ο Καραϊσκάκης ανταπαντά πως ο θεσσαλικός λαός αντί να ανακουφιστεί επιβαρύνεται λόγω της δήθεν οικονομικής κατάστασης του κράτους. Κακίζει δε την κυβέρνηση ότι ακούει τη γνώμη των μεγάλων ιδιοκτητών και δεν λαμβάνει σύντονα μέτρα για την ανακούφιση του λαού.¹³⁹

17 Φεβρουαρίου 1910 η Πανθεσσαλική επιτροπή έφτασε στην Αθήνα και επικοινωνήσε με τον Πρωθυπουργό και τον Ν. Ζορμπά χωρίς θετικά αποτελέσματα. Ο πρωθυπουργός τους διαβεβαίωσε ότι τρέφουν τα καλύτερα αισθήματα για τον αγροτικό πληθυσμό της Θεσσαλίας, αλλά σε κάποια άλλη πιο κατάλληλη χρονική στιγμή θα υποβληθεί στη Βουλή νομοσχέδιο για τμηματική απαλλοτρίωση. Αποφασίστηκε συνεπώς να εντείνουν την πίεση ο αγρότες και να οργανωθούν και άλλα συλλαλητήρια στις πόλεις της Θεσσαλίας με αίτημα την απαλλοτρίωση. Δεδομένος και δοσμένος ήταν και ο ειρηνικός χαρακτήρας των συλλαλητηρίων.¹⁴⁰

22 Φεβρουαρίου 1910 Θεσσαλοί βουλευτές υπέβαλαν πρόταση νόμου για την απαγόρευση «της εξώσεως δυστροπούντων μισθωτών» και για επαναφορά στις εθιμικές σχέσεις μεταξύ καλλιεργητών και τσιφλικούχων. Αλλά και αυτή η πρόταση νόμου δεν έγινε δεκτή.¹⁴¹

25 Φεβρουαρίου 1910 αρχίζει διεξοδική συζήτηση για το Αγροτικό στη Βουλή. Οι Γ. Καραϊσκάκης και Αλεξανδρής ισχυρίζονται ότι το ζήτημα έχει ωριμάσει και συνιστούν την κυβέρνηση να προχωρήσει στη λύση του. Ο Γιαννακίτσας ζητά εγγυήσεις ότι όντως η κυβέρνηση θέλει να λύσει το ζήτημα. Ο Αλεξανδρής επιμένει να οριστεί μέρα για συζήτηση του θέματος και ότι πολλά χρόνια οι Θεσσαλοί βουλευτές ζητούν λύση του αγροτικού ζητήματος. Δε ζητούν άμεση διανομή κτημάτων, αλλά νομοσχέδιο για να πιστοποιηθεί επίσημα ότι η πολιτεία έλαβε μέριμνα. Επίσης ο Αλεξανδρής εξέφρασε την παρατήρησή του ότι το ίδιο το κράτος ήταν πλέον μέγας τσιφλικούχος και επομένως θα μπορούσε να δώσει τα κτήματα σε ακτήμονες. Οι αγροτιστές βουλευτές ωστόσο δεν κατάφεραν να πείσουν το κοινοβούλιο για την ψήφιση αγροτικού νομοσχεδίου. Η κυβέρνηση ήταν άκαμπτη. Το επιχείρημα της ήταν ότι έπρεπε πρώτα να εξευρεθούν τα χρήματα για την αποζημίωση των τσιφλικιάδων και μετά να ψηφιστεί το σχέδιο νόμου για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, που είχε

¹³⁹ Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση Θ΄, 13 Φεβρουαρίου 1910

¹⁴⁰ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 54 & 59 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 143

¹⁴¹ Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση Ις΄, 22 Φεβρουαρίου 1910

υποβάλει ο Αλεξανδρής. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Δραγούμη: «*Πριν η πολιτεία αποκτήση τα υλικά εφόδια δεν είναι δυνατόν να προβή εις την λύσιν του σπουδαιωτάτου τούτου ζητήματος*». Επεκτείνει το λόγο του γενικά επί του Θεσσαλικού αγροτικού ζητήματος και συνιστά μικρή υπομονή των ενδιαφερομένων. «*Σήμερον δεν είνε δυνατόν να υποβληθή το σχετικόν νομοσχέδιον*».¹⁴² Επίσης ο Δραγούμης ανέτεινε ότι το συγκεκριμένο νομοσχέδιο έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο της Συνθήκης παραχώρησης της Θεσσαλίας κι ότι αν συμβεί θα δημιουργηθούν διεθνή ζητήματα σε βάρος της Ελλάδας. Ο Γούναρης διαφοροποιήθηκε σε αυτό το σημείο λέγοντας πως με τη συγκεκριμένη Συνθήκη οι Δυνάμεις είχαν εγγυηθεί μόνο για τις ιδιοκτησίες των Οθωμανών, δηλαδή για τα κτήματα των μπέηδων. Επομένως οι Μ. Δυνάμεις δεν έχουν κανένα δικαίωμα για μη μουσουλμανικές ιδιοκτησίες. Έτσι καταρρίφθηκε ο μύθος που είχε καλλιεργηθεί ώστε να μένουν ανέγγιχτες οι περιουσίες των τσιφλικάδων.¹⁴³

Η εφημερίδα *Σκριπ* παίρνει θέση εναντίον των λεγομένων του Δραγούμη. Χαρακτηριστικά αναφέρει πως «*Είναι αληθώς πρωτάκουστος η ερμηνεία ην έδωκεν ο πρωθυπουργός, ο μόνος ακριβώς ο οποίος ώφειλεν ως εκ της θέσεώς του να αποκρούση τοιαύτην ερμηνείαν*». Η εφημερίδα το χαρακτηρίζει ολίσθημα που υπό άλλες κοινοβουλευτικές συνθήκες θα προκαλούσε κυβερνητικά πράγματα.¹⁴⁴ Η εφημερίδα *Σκριπ* ομολογηθεί ότι το Αγροτικό ζήτημα δεν είναι εύκολο να λυθεί. Όμως και η πολιτεία δεν έπραξε το καθήκον της απέναντι στη θεσσαλική γεωργία. Δεν μπόρεσε να μεριμνήσει για στοιχειώδη ζητήματα. Επίσης εκφράζει την απορία πώς θεωρείται αδύνατη η εξεύρεση αναγκαίων χρημάτων για τη απαλλοτρίωση, όταν με τόση αισιοδοξία ζητείται η άδεια συνομολόγησης δανείου 250 εκατομμυρίων για άλλες ανάγκες.

Η εφημερίδα *Ακρόπολις* με ένα καυστικό άρθρο ισχυρίζεται πως η απαλλοτρίωση δεν είναι η μόνη λύση. Ο Θεοτόκης, ο Δραγούμης, ο Ράλλης παραδέχονται ότι υπάρχει θεσσαλικό ζήτημα, πως η μόνη λύση είναι η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αλλά δεν μπορεί να επιτευχθεί καθώς δεν υπάρχουν χρήματα. Η εφημερίδα όμως υποστηρίζει πως στην πραγματικότητα έπρεπε να προηγηθούν άλλα και τελευταίο να συζητηθεί το ζήτημα της απαλλοτριώσεως. Θα έπρεπε να υπάρξει προπαρασκευή, ωρίμανση, διακανονισμός του ζητήματος. Και μέχρι να αρχίσουν οι

¹⁴² Έκτακτη Σύνοδος Β', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΙΘ', 25 Φεβρουαρίου 1910.

¹⁴³ Έκτακτη Σύνοδος Β', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΙΘ', 25 Φεβρουαρίου 1910 · Αρώνη, ό.π., σελ. 171 · Ψύρρας, ό.π., σελ 146

¹⁴⁴ *Σκριπ*, Αθήνα 26 Φεβρουαρίου 1910, σελ 1

εργασίες της απαλλοτριώσης θα μπορούσαν να παρθούν άλλα μέτρα για την προσωρινή ανακούφιση των Θεσσαλών.¹⁴⁵

Τέλος οι Θεσσαλοί βουλευτές ζήτησαν να διανεμηθούν έστω τα Ζάππεια κτήματα που είχαν περιέλθει στο δημόσιο. Ωστόσο ο Δραγούμης ισχυρίστηκε ότι αυτό δε γίνεται γιατί υπάρχει αντίθεση του Ζάππα και των ανιψιών του. Παρενέβη όμως ο Απόστολος Ζάππας, ο οποίος δήλωσε ότι ούτε η διαθήκη ούτε κανείς από την οικογένεια Ζάππα δεν είχε αντίρρηση να διανεμηθούν. Ωστόσο ο Δραγούμης δείχνει να μην ενδιαφέρεται.¹⁴⁶

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αναγνώρισε τη δυσχερή θέση του ζητήματος λόγω έλλειψης χρημάτων και δεν επέμεινε στη λύση του, αφήνοντάς το στις ενέργειες και στην κρίση της κυβέρνησης.¹⁴⁷ Μετά από αυτά τα μέλη της Επιτροπής απογοητεύτηκαν από τις κυβερνητικές θέσεις.

27 Φεβρουαρίου 1910 αποφασίστηκε να οργανωθούν παναγροτικά συλλαλητήρια σε τρεις μεγάλες θεσσαλικές πόλεις, εκτός της Λάρισας, για να διαμαρτυρηθούν για την αστοργία της πολιτείας. Το μεγαλύτερο και μαχητικότερο έγινε στην Καρδίτσα. Πάνω από 10.000 αγρότες διαδήλωσαν την θέλησή τους να απελευθερωθούν από τους τσιφλικάδες. Ακούγονται συνθήματα για απαλλοτρίωση και ελευθερία, καθώς και πυροβολισμοί. Οι τοπικές αρχές δεν τολμούν να πάρουν μέτρα γιατί έχουν τρομοκρατηθεί από τον όγκο και τη μαχητικότητα της συγκέντρωσης. Όμως οι διαδηλωτές έχασαν τον έλεγχο. Κάποιος πρότεινε να πάνε στο σταθμό και να σταματήσουν το τρένο που έρχονταν από το Βόλο και μετέφερε κολίγους από τους Σοφάδες. Οι αρχές έδωσαν εντολή να μη σταματήσει η αμαξοστοιχία για να εμποδίσουν την κάθοδο των κολίγων. Το πλήθος πραγματοποιεί πορεία μέχρι το σταθμό. Στη διάρκεια της πορείας ένας έφιππος χωροφύλακας σκότωσε με το άλογο του έναν αγρότη. Οι διαδηλωτές φτάνοντας στο σταθμό υποχρέωσαν την αμαξοστοιχία να σταματήσει. Ωστόσο το τρένο προχωρά. Τότε οι χωρικοί αρχίζουν πετροπόλεμο, καταστρέφουν βαγόνια, ενώ άλλοι κατεβάζουν τον οδηγό με τη βία. Οι νομαρχιακές, εισαγγελικές και ανακριτικές αρχές παρενέβησαν και επέβαλαν την τάξη. Δόθηκε διαταγή για ενίσχυση των φρουρών της Θεσσαλίας. Στο τέλος της ημέρας εγκρίθηκε ψήφισμα, που ζητούσε από την κυβέρνηση να ψηφίσει νομοσχέδιο

¹⁴⁵ *Ακρόπολις*, Αθήνα 25 Φεβρουαρίου 1910, σελ 1

¹⁴⁶ Ψύρρας, ό.π., σελ. 146

¹⁴⁷ *Εμπρός*, Αθήνα 27 Φεβρουαρίου 1910, σελ 3· *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 27 Φεβρουαρίου 1910, σελ 3

για την απαλλοτρίωση.¹⁴⁸ Την ίδια μέρα έγινε θορυβώδες συλλαλητήριο στα Τρίκαλα, ενώ και στους Σοφάδες η ατμόσφαιρα ήταν επαναστατική.¹⁴⁹

28 Φεβρουαρίου 1910 Η εφημερίδα *Ακρόπολις* επιτίθεται στους Θεσσαλούς βουλευτές για την αναγκαστική απαλλοτρίωση που επιδιώκουν. Υποστηρίζει πως οι Άγγλοι έλυσαν το Αγροτικό ζήτημα της Ιρλανδίας σε 50 χρόνια ενώ οι Θεσσαλοί βουλευτές θέλουν να λυθεί σε 50 ώρες. Αναφέρει πως ό,τι χρειάζεται για να μελετηθεί και να ερευνηθεί ζητούν να γίνει βίαια, απερίσκεπτα, χωρίς καμία βάση, χωρίς καμία οικονομική και δημοσιονομική αρχή. Συγκρίνει τους Ιρλανδούς αγρότες με τους κολίγους της Θεσσαλίας, λέγοντας πως οι Ιρλανδοί ήταν δούλοι των Άγγλων τσιφλικιάδων, ενώ οι κολίγοι της Θεσσαλίας μπροστά τους είναι λόρδοι. Η αγγλική Βουλή ασχολήθηκε με το ζήτημα της Ιρλανδίας το 1860 και τελείωσε το 1909. Ποτέ δεν τέθηκε τέτοιο βάρβαρο μέσο, όπως η αναγκαστική απαλλοτρίωση. Το ζήτημα λύθηκε με την αμοιβαία ικανοποίηση και των δύο τάξεων.¹⁵⁰

1 Μαρτίου 1910 Μαχητική ήταν και η συγκέντρωση στα Φάρσαλα. 400 αγρότες οπλισμένοι σταμάτησαν το τρένο και απείλησαν πως αν δε γινόταν η απαλλοτρίωση θα χαλούσαν τη σιδηροδρομική γραμμή. Στα χωριά των Φαρσάλων κολίγοι έβαλαν φωτιά σε αχυρώνες τσιφλικιάδων. Τα τηλεγραφήματα των εφημερίδων παριστάνουν σοβαρή την εξέγερση, ιδίως στην Καρδίτσα. Ο συντάκτης της εφημερίδας *Σκριπ* αναρωτιέται πώς ξαφνικά οι τόσο ήρεμοι και πειθαρχημένοι πληθυσμοί προέβησαν σε ένοπλα συλλαλητήρια. Συμπεραίνει λοιπόν πως φταίει η όλη κατάσταση του κράτους. Αυτή δεν περιορίζονταν φυσικά μόνο στο τελευταίο ή προτελευταίο έτος. Πρόκειται για ένα γενικό φαινόμενο δυσπιστίας και ανυποληψίας. «Διότι είδαν και αποείδαν ότι με το καλό δεν εννοεί να κάμει σχεδόν τίποτε!» αποφάσισαν λοιπόν να ακολουθήσουν την τακτική των ένοπλων συλλαλητηρίων και των επιθέσεων κατά των σιδηροδρόμων. Κλείνει λέγοντας πως το Αγροτικό ζήτημα είναι το πρώτο για το οποίο όφειλε και οφείλει να μεριμνήσει η πολιτεία στο μέτρο του δίκαιου και του δυνατού.¹⁵¹

2 & 3 Μαρτίου 1910 ως συνέπεια των γεωργικών συλλαλητηρίων, η κυβέρνηση με τηλεγραφήματα γνωστοποίησε στους Νομάρχες των θεσσαλικών πόλεων ότι η άμεση λύση του γεωργικού ζητήματος είναι αδύνατη επί του παρόντος. Η κυβέρνηση δήλωνε αποφασισμένη να τηρήσει την

¹⁴⁸ *Ακρόπολις*, Αθήνα 2 Μαρτίου 1910, σελ 2 · *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 28 Φεβρουαρίου 1910, σελ 1-2 · *Αθήναι*, Αθήνα 3 Μαρτίου 1910, σελ 2 · Αρώνη, ό.π., σελ. 174 · Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 59-60 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 147

¹⁴⁹ *Αθήναι*, Αθήνα 28 Φεβρουαρίου 1910, σελ 3

¹⁵⁰ *Ακρόπολις*, Αθήνα 28 Φεβρουαρίου 1910, σελ 1

¹⁵¹ *Σκριπ*, Αθήνα 2 Μαρτίου 1910, σελ 1

τάξη και να επιβάλει το κράτος νόμου. Αν και ο Δραγούμης υποστήριζε πως δε θα συζητήσει στο Κοινοβούλιο για το Αγροτικό ζήτημα, τελικά κατορθώθηκε να υποβληθεί νομοσχέδιο, «περί παραχωρήσεως γαιών εις τας εν Θεσσαλία γεωργικάς οικογενείας», το οποίο συνέταξε ο βουλευτής Καρδίτσας, Αλεξανδρής και υπέγραψαν οι περισσότεροι Θεσσαλοί βουλευτές, ανάμεσά τους και κάποιοι τσιφλικούχοι.¹⁵²

5 Μαρτίου 1910 μέλη της Επιτροπής υπέβαλαν υπόμνημα και στο βασιλιά Γεώργιο Α΄, επιδιώκοντας την παρέμβασή του.

¹⁵² Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΚΓ΄, 3 Μαρτίου 1910 · *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 3 Μαρτίου 1910, σελ 3 · Αρώνη, ό.π., σελ. 176

Δ. «Κιλελέρ»

«Αυστηρώς καταδιώκοντες πάσαν απόπειραν κατά της τάξεως».

*Στέφανος Δραγούμης*¹⁵³

1. Τα γεγονότα του Κιλελέρ

Στις 6 Μαρτίου 1910 ήταν προγραμματισμένο να γίνει στην Λάρισα συλλαλητήριο. Ο Γεωργικός Σύνδεσμος Λάρισας ανέλαβε την οργάνωση του μεγάλου Πανθεσσαλικού συλλαλητηρίου. Ο Δραγούμης στη σύσκεψη που έκανε με το Ζορμπά, τις παραμονές του μεγάλου συλλαλητηρίου, παρουσίασε την κατάσταση στη Θεσσαλία σαν οχλοκρατούμενη και επικίνδυνη για τη δημόσια τάξη και πήραν από κοινού την απόφαση να πατάξουν την αναρχία. Δόθηκε λοιπόν εντολή στον Νομάρχη Λάρισας Π. Αργυρόπουλο να «τηρηθεί η τάξη πάση θυσία».¹⁵⁴ Ο Δραγούμης διάβασε έκθεση του εισαγγελέα Τρικάλων η οποία έλεγε πως υπάρχουν πληροφορίες να οργανωθούν ταραχές στη Θεσσαλία.

Τις παραμονές του μεγάλου συλλαλητηρίου παρατηρείται αναβρασμός σε όλη την θεσσαλική ύπαιθρο. Αγρότες έβαζαν φωτιά σε αποθήκες τσιφλικιών.¹⁵⁵ Οι δυναμικές κινητοποιήσεις των αγροτών εντάθηκαν με αφορμή τη συζήτηση στη Βουλή του αγροτικού νομοσχεδίου που υπέβαλε ο Αλεξανδρής.

Στις 6 Μαρτίου 1910, ημέρα Σάββατο, άρχισαν να φτάνουν αγρότες στη Λάρισα. Με αυστηρή εντολή των διοργανωτών έπρεπε να είναι άοπλοι. Οι γεωργοί άρχισαν να διαδηλώνουν ειρηνικά παρά τα έκτακτα μέτρα της κυβέρνησης με τις ενισχυμένες φρουρές. Συγκεντρωμένοι αγρότες στο σταθμό Γκερλί επιχείρησαν να σταματήσουν την αμαξοστοιχία που κατευθύνονταν από το Βόλο στη Λάρισα. Στην αμαξοστοιχία επέβαινε ο διευθυντής των σιδηροδρόμων Θεσσαλίας κ. Πολίτης και στρατιωτική δύναμη. Οι χωρικοί μπήκαν κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής για να επιβιβαστούν στην αμαξοστοιχία και να μεταβούν στο συλλαλητήριο της Λάρισας. Η αμαξοστοιχία δε σταμάτησε και προχώρησε εμπρός. Τότε οι χωρικοί καταλαβαίνοντας πως δεν είχε

¹⁵³ Η Εφημερίδα *Εμπρός* στις 8 Μαρτίου 1910 παραθέτει τη συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή μετά τα γεγονότα του Κιλελέρ

¹⁵⁴ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 60

¹⁵⁵ Ψύρρας, ό.π., σελ. 150 · Αρώνη, ό.π., σελ. 177

σκοπό να σταματήσει, έφυγαν από τη γραμμή και άρχισαν να λιθοβολούν την αμαξοστοιχία, «ερρίφθησαν δε και τινές πυροβολισμοί»¹⁵⁶, χωρίς να προκαλέσουν κανένα δυστύχημα.

Η αμαξοστοιχία συνέχισε το δρόμο της. Στο σιδηροδρομικό σταθμό του Κιλελέρ, που ήταν ένα από τα σημεία συνάντησης, 200 περίπου αγρότες επιχείρησαν να ανέβουν χωρίς εισιτήριο για να μεταβούν στη Λάρισα, πράγμα που δεν επέτρεψε ο ευρισκόμενος μέσα στο τρένο διευθυντής σιδηροδρόμων Θεσσαλίας Πολίτης, συνοδεύοντας το Γερμανό δημοσιογράφο Φίσερ με τη γυναίκα του. Μέσα στο τρένο επέβαινε και στρατιωτική δύναμη για ενίσχυση των δυνάμεων της Λάρισας. Οι κολίγοι βλέποντας ότι η αμαξοστοιχία μετέφερε στρατό, κατεβαίνουν. Μόλις όμως ξεκινά η αμαξοστοιχία, οι οργισμένοι χωρικοί πετροβολούν το τρένο και βρίζουν το διευθυντή.

Το τρένο απομακρύνεται, αλλά ένα χιλιόμετρο παρακάτω μια ομάδα περίπου 800 αγροτών επιχειρεί να ανέβει στην αμαξοστοιχία. Τότε η στρατιωτική δύναμη που βρίσκονταν μέσα, πυροβόλησε στον αέρα για εκφοβισμό. Οι χωρικοί απαντούν με πέτρες και ξύλα. Ο στρατός αυτή τη φορά πυροβολεί δύο αγρότες, οι οποίοι πέφτουν νεκροί, ενώ άλλοι τραυματίζονται. Λίγο πιο κάτω στο σταθμό Τσουλάρ επαναλαμβάνεται το ίδιο σκηνικό, οι στρατιώτες πυροβολούν και άλλοι δύο χωρικοί πέφτουν νεκροί, ενώ αρκετοί τραυματίζονται.¹⁵⁷

Στη Λάρισα, μόλις οι διαδηλωτές πληροφορήθηκαν τί συνέβη στο Κιλελέρ και Τσουλάρ, καθώς και ότι ο στρατός εμπόδιζε τον κόσμο να εισέλθει στην πόλη, μετέβησαν στο σημείο, όπου ακολούθησε συμπλοκή, με τους ιππείς να προσπαθούν με ξίφη να διασπάσουν το πλήθος. Οι αγρότες τελικά ορμούν στην πόλη και συνενώνονται με τον κύριο όγκο των διαδηλωτών. Η πλατεία της Λάρισας, που μέχρι εκείνη τη στιγμή επικρατούσε ειρηνικό πνεύμα, μετατράπηκε σε πεδίο μάχης ανάμεσα σε άοπλους χωρικούς και το στρατό που εκτελούσε εντολές. Τελικά ο στρατός κατάφερε να ελέγξει το χώρο της πλατείας. Μεγάλη συμπλοκή έγινε και στην είσοδο των Φαρσάλων όπου ο επικεφαλής μιας ίλης ιππικού, ο Πηχεών, εμπόδισε τους αγρότες που έρχονταν από τη Νίκαια να μπουν στην πόλη. Έφιπποι στρατιώτες χρησιμοποιούν ξίφη για να διαλύσουν το πλήθος. Οι αγρότες απαντούν με πετροβόλημα και άλλος ένας αγρότης πέφτει νεκρός.¹⁵⁸

Είναι προφανές ότι η αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ δεν ήταν ένα ξαφνικό και συμπτωματικό γεγονός, αλλά προϊόν επίπονων κοινωνικών διεργασιών, αιματηρών αγώνων και

¹⁵⁶ *Αναγέννησις*, Τρίκαλα, 7 Μαρτίου 1910, σελ 3

¹⁵⁷ *Εμπρός*, Αθήνα 7 Μαρτίου 1910, σελ 4 · Γιώργος Παρνασσός, «Κιλελέρ- Το ξεσήκωμα των σλάβων αγροτών», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 9 Μαρτίου 1975, σελ 5 · Νταμπεγλιώτης, ό.π., σελ. 42-43 · Μπρακατσούλας, ό.π., σελ. 187· Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 61 · Αρώνη, ό.π., σελ. 178 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 155

¹⁵⁸ Βραχνιάρης, ό.π., σελ. 62 · Ψύρρας, ό.π., σελ. 156

συσσωρευμένης οργής, που έκαναν τη Θεσσαλία να μοιάζει με ένα καζάνι που βράζει. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αναπόφευκτο ότι κάποτε αυτή η έκρυθμη κατάσταση κάπου θα ξεσπούσε.¹⁵⁹

2. Ο αντίκτυπος της εξέγερσης στην πορεία του αγροτικού ζητήματος

Η εξέγερση που πήρε το όνομα «Κιλελέρ» έγινε κατά κύριο λόγο στη Λάρισα, όπου άοπλοι αγρότες πάλεψαν με συγκροτημένες ένοπλες στρατιωτικές μονάδες. Τα αιματηρά γεγονότα είχαν άμεσο αντίκτυπο τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο και αναστάτωσαν την Ελλάδα, ενώ ο Στέφανος Δραγούμης χαρακτηρίστηκε ως «πρωθυπουργός του αίματος».¹⁶⁰

Ο απλός κόσμος έμαθε για τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης των κολίγων και τους αντιμετώπισε με περισσότερη συμπάθεια, ενώ η πίεση για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος έγινε εντονότερη.¹⁶¹ Στις 8 Μαρτίου, δύο μέρες μετά και υπό την πίεση των γεγονότων και σε έκρυθμο κλίμα, αρχίζει στη Βουλή σχετική συζήτηση. Η κυβέρνηση Δραγούμη, καθώς και οι Ράλλης και Θεοτόκης επικρότησαν τα ληφθέντα μέτρα στο όνομα αποκατάστασης της τάξης.

Ο πρωθυπουργός Δραγούμης εξέφρασε τη στενοχώρια του για την έκβαση των γεγονότων. Δικαιολογεί όμως τη λήψη της απόφασής του λέγοντας πως υπήρχε υπόνοια ταραχών στην Καρδίτσα. Διαβάζει λοιπόν τηλεγράφημα από την Καρδίτσα με υπογραφές πολιτών, το οποίο παριστά την κατάσταση στην ύπαιθρο ως λίαν κρίσιμη και συνιστά στην κυβέρνηση να προχωρήσει στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Η κυβέρνηση τηλεγράφησε για να καθησυχάσει τους αγρότες και για να προλάβει τη διατάραξη της τάξης και έδωσε την εξής εντολή: *«αυστηρώς καταδιώκοντες πάσαν απόπειραν κατά της τάξεως»*. Επομένως ο Δραγούμης ομολογεί ότι οι ίδιοι φέρουν αμέριστα την ευθύνη των διαταγών που έδωσαν. Στη συνέχεια διαβάζει τηλεγραφήματα για αγορά όπλων από τους χωρικούς, για ένοπλες συγκεντρώσεις, για απειλούμενους εμπρησμούς αποθηκών και τσιφλικιών. *«Τούτο επιβάλλετο εις την Κυβέρνησιν να πράξη εκ πατριωτισμού χάριν του κράτους. Βεβαίως οι Θεσσαλοί αγρόται έχουν δίκαιον να ζητούν ό,τι ζητούν, αλλά παρακαλώ έναν εκ των Θεσσαλών Βουλευτών να υποβάλη αυτός το νομοσχέδιον αν νομίζη ότι είναι δυνατόν να συζητηθή τόσον σπουδαίον ζήτημα εντός των ολίγων ημερών ενώ έχουμε τόσα άλλα σπουδαία ζητήματα να επιλύσουμε»*.¹⁶² Έπειτα από την ανάγνωση των τηλεγραφημάτων κατήγγειλε όλους

¹⁵⁹ Νταμπεγλιώτης, στο ίδιο

¹⁶⁰ Βλέπε σχετικά Γιώργος Καρανικόλας, *Κιλελέρ: Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού αγροτικού κινήματος*, Θουκυδίδη, Αθήνα 1983

¹⁶¹ Νταμπεγλιώτης, ό.π., σελ. 43

¹⁶² Έκτακτη Σύνοδος Β', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΚΖ', 8 Μαρτίου 1910 · *Εμπρός*, Αθήνα 8 Μαρτίου 1910, σελ 4 · *Ακρόπολις*, Αθήνα 8 Μαρτίου 1910, σελ 2· *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 9 Μαρτίου 1910, σελ 3

αυτούς που παρακινούν τους χωρικούς σ' αυτά τα συλλαλητήρια έχοντας ορισμένη κατεύθυνση. Κλείνει δηλώνοντας πως θα ασχοληθεί με το ζήτημα μετά το πέρας των εργασιών της Βουλής. Θα προσπαθήσει να περατώσει το έργο μέχρι το φθινόπωρο. Άλλωστε υπενθυμίζει για ακόμη μια φορά πως για την εξαγορά των τσιφλικιών απαραίτητη είναι η εξεύρεση χρημάτων.

Έντονη ήταν η αντίδραση των βουλευτών Θεσσαλίας. Οι Γιαννακίτσας και Αλεξανδρής βρίσκουν αδικαιολόγητες τις δηλώσεις του Πρωθυπουργού, γιατί ο στρατός σκότωσε κάτω από αδικαιολόγητο πανικό. Τα συμβάντα για αυτούς οφείλονται στη δειλία και στο φόβο των αρχών. Και ο Φίλιος κατηγορεί την κυβέρνηση για τα γεγονότα και επιμένει να δηλωθεί υπεύθυνα ότι το φθινόπωρο θα λυθεί το ζήτημα. Ο Ζωγράφος παριστά ως επείγουσα την ανάγκη λύσης του αγροτικού. Ο Γιαννακίτσας δηλώνει πως *«η ελευθερία είναι δέντρον φυτόμενον όταν ποτίζεται δια του αίματος του λαού... ίσως είναι τούτο η βάση επί της οποίας θα εδρεωθή η αληθής ελευθερία του ελληνικού λαού»*.¹⁶³ Κλείνει λέγοντας πως επιβάλλεται να μεριμνήσει η κυβέρνηση για τη λύση του γεωργικού ζητήματος.

Ο Αλεξανδρής παρακαλεί να προταχθεί η υποβληθείσα πρόταση νόμου περί απαλλοτριώσεων των τσιφλικιών από τους Βουλευτές Θεσσαλίας. Αναφέρει λεπτομέρειες του Θεσσαλικού ζητήματος και συνιστά τη μερική αναγκαστική απαλλοτρίωση των κτημάτων. Προτείνει την εξαίρεση των Οθωμανών υπηκόων και ιδιοκτητών από τη διανομή τσιφλικιών και καταλήγει ότι επείγει να ληφθούν μέτρα υπέρ των αγροτών. Ωστόσο η συζήτηση για τις απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών δεν οδήγησε σε ουσιαστικό αποτέλεσμα. Η μόνη υποχώρηση που έκανε ο Δραγούμης ήταν ότι συμφώνησε να μελετήσει το ζήτημα. Δε δέχτηκε ούτε τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής για τις συνθήκες θανάτου των αγροτών.¹⁶⁴

Στη Θεσσαλία η αυταρχικότητα των αρχών γεννάει επιθυμία αντεκδίκησης. Οι αγρότες απειλούν ότι θα πάρουν τα όπλα. Οι ηγέτες του αγροτικού κινήματος τους συνιστούν ψυχραιμία. Από τις 9 Μαρτίου επιβάλλεται λογοκρισία στις εφημερίδες και δεν γράφονται πια ειδήσεις για τις ενέργειες των αγροτών. Από τις 15 Μαρτίου 1910 έχει διαλυθεί και ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος και στις 17 λήγει και η αποστολή της Βουλής. Πλέον στο αγροτικό κίνημα έμπαιναν νέα δεδομένα και αυτό θα εξελίσσονταν πια σε διαφορετικές πολιτικές συνθήκες. Το σίγουρο είναι ότι τόσο τα

¹⁶³ Έκτακτη Σύνοδος Β', Περίοδος ΙΗ, Συνεδρίαση ΚΖ', 8 Μαρτίου 1910 · *Εμπρός*, Αθήνα 8 Μαρτίου 1910, σελ 4 · *Ακρόπολις*, Αθήνα 8 Μαρτίου 1910, σελ 2· *Αναγέννησις*, Τρίκαλα 9 Μαρτίου 1910, σελ 3

¹⁶⁴ Νταμπεγλιώτης, στο ίδιο · Ψύρρας, ό.π., σελ. 157

γεγονότα του Κιλελέρ όσο και αυτά που προηγήθηκαν, επηρέασαν καταλυτικά την πορεία του αγροτικού ζητήματος και ήταν ό, τι πιο σημαντικό έχει να επιδείξει το ελληνικό αγροτικό κίνημα.¹⁶⁵

Μερικές εβδομάδες αργότερα οδηγήθηκαν σε δίκη, ως υποκινητές και υπαίτιοι των επεισοδίων, άτομα μόνο από την πλευρά των αγροτών, μεταξύ των οποίων και οι Δήμαρχοι της περιοχής. Όμως η πανηγυρική τους αθώωση αποτέλεσε ιστορική νίκη επί των τσιφλικάδων και θορύβησε το συμπορευόμενο μαζί τους πολιτικό κατεστημένο.

¹⁶⁵ Ψύρρας, ό.π., σελ. 160-161 · Σάρρας, ό.π., σελ. 147 · Μπρακατσούλας, ό.π., σελ. 188

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η περίοδος που εξετάστηκε στην παρούσα εργασία είναι η περίοδος των κυβερνήσεων Θεοτόκη, Ράλλη, Μαυρομιχάλη και Δραγούμη. Η διαπίστωση που προκύπτει, είναι πως κατά την περίοδο αυτών των κυβερνήσεων το Αγροτικό ζήτημα βίωσε τη μεγαλύτερη έντασή του.

Ξεκινώντας με το Μαρίνο Αντύπα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως ο Αντύπας ήταν γνωστός στον αθηναϊκό τύπο ήδη από το 1897, όταν σε διαδήλωση στην Ομόνοια εξέφρασε την άποψή του για τη στάση που έπρεπε να κρατήσει η Ελλάδα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Στην ίδια συγκέντρωση μίλησε άσχημα για το βασιλιά. Συνεπώς δεν ήταν μια αδιάφορη προσωπικότητα, αλλά ήταν γνωστός πολύ πριν έρθει στη Θεσσαλία. Ο τύπος ασχολήθηκε μαζί του και το 1905, καθώς σε διαδήλωση είχε και πάλι εκφραστεί ανευλαβώς κατά του Παλατιού. Όταν έφτασε στη Θεσσαλία το καλοκαίρι του 1906 η κατάσταση των αγροτών ήταν απελπιστική και αυτό καταδεικνύεται από το σύνολο της βιβλιογραφίας. Επίσης ο αγώνας των κολίγων δεν διαπνέονταν από κάποιο σχέδιο και οργάνωση. Στην Ελλάδα η πολιτική οργάνωση των αγροτών θα έρθει πολύ αργότερα.

Το νομοσχέδιο Περί Μορτής του Θεοτόκη πέρα από το γεγονός ότι απορρίφθηκε από το σύνολο του αγροτικού κόσμου, έφερε στην πρώτη γραμμή ανθρώπους που μπορούσαν να ηγηθούν και να εμπνεύσουν τους αγρότες. Η σύγκρουση γύρω από την ψήφισή του ανέδειξε το γεγονός ότι οι ακτήμονες της Θεσσαλίας δεν ήταν πλέον μόνοι τους στον αγώνα τους κατά της μεγάλης γαιοκτησίας. Είχαν στο πλευρό τους εκπροσώπους των αστικών στρωμάτων και διανοούμενους, οι οποίοι διαμόρφωναν το ιδεολογικό πλαίσιο του αγροτικού κινήματος και καθόριζαν τα ζητήματα της τακτικής και του συντονισμού του. Φαίνεται πως και το σύνολο του Τύπου έχει αρχίσει να είναι με το πλευρό των αγροτών. Στο επεισόδιο που εκτυλίχτηκε ανάμεσα στον Αντύπα και τον Σλήμαν, η εφημερίδα *Άστρ* παίρνει σαφώς θέση υπέρ του Αντύπα και φιλοξενώντας τον στη στήλη «άνθρωποι της ημέρας» τον εγκωμιάζει. Ο Τύπος ασχολήθηκε εκτενώς και με τη δολοφονία του Αντύπα. Όλες οι εφημερίδες που εξετάστηκαν φιλοξένησαν το γεγονός στα φύλλα τους. Καμία από αυτές δεν παίρνει θέση υπέρ του θύτη ή του θύματος, αλλά παρουσιάζουν το γεγονός μέσα από τις μαρτυρίες των αυτόπτων μαρτύρων. Εξαίρεση αποτελεί το *Νέον Άστρ* που χαρακτήρισε τον Αντύπα ανισόρροπο.

Ως προς το φόνο του Αντύπα προκύπτουν βέβαια πολλά ερωτηματικά. Πράγματι δέχονταν απειλητικές επιστολές, πράγματι είχε αρκετούς εχθρούς, που είχαν συμφέρον να τον σκοτώσουν, ανάμεσα στους οποίους θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και τον ίδιο τον βασιλιά. Άλλωστε όπως προκύπτει αυτή την περίοδο ο μεγαλύτερος τσιφλικάς ήταν το ίδιο το κράτος. Μέσα από την

έρευνα στις εφημερίδες της εποχής αλλά και τη συμπληρωματική μελέτη της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, υπονοείται πως η δολοφονία έγινε έπειτα από πληρωμή του Κυριακού από τους τσιφλικάδες. Κάποιοι μάλιστα αναφέρουν και συγκεκριμένο ποσό. Ωστόσο από τα γεγονότα εκείνης της ημέρας, όπως καλύφθηκαν από τον τύπο και από τις καταθέσεις των μαρτύρων δεν επιβεβαιώνεται προμελετημένο γεγονός, αλλά φόνος έπειτα από λογομαχία. Παρόλα αυτά ερωτηματικά δημιουργεί η απουσία των μαρτύρων υπεράσπισης του Αντύπα στο εξωτερικό, κατά την εκδίκαση της υπόθεσης αλλά και το γεγονός ότι ο ξάδερφός του Παναγιώτης Σκιαδαρέσης έφυγε για την Αργεντινή και δεν ξαναγύρισε ποτέ. Ότι κι αν συνέβη όμως δεν αλλάζει το γεγονός ότι ο Αντύπας θεωρείται σύμβολο του αγώνα των αγροτών κι αυτός που άναψε τη φωτιά της εξέγερσης.

Όσον αφορά το προσφυγικό κύμα και τη διανομή των θεσσαλικών τσιφλικιών το 1907, αυτό ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την αποφασιστικότητα των αγροτών, διατήρησε σε ένταση το Αγροτικό ζήτημα και καλλιέργησε προσδοκίες για την επίλυσή του. Πράγματι, η εγκατάσταση των προσφύγων στα εδάφη αυτά από το 1907, θεωρείται από τους εγχώριους κατοίκους της Θεσσαλίας η απαρχή για τη λύση του εικοσιπενταετούς αγροτικού ζητήματος.

Ο αγροτικός κόσμος της Θεσσαλίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα βρίσκεται συσπειρωμένος, με ηγεσία και πρόγραμμα. Κύριο αίτημά τους είναι η αναγκαστική απαλλοτρίωση και διανομή των τσιφλικιών που ανήκουν στο κράτος και σε ιδιώτες τσιφλικάδες. Η αστική τάξη διανοουμένων και εργατών άρχισε να αντιλαμβάνεται το δίκιο των αγροτών και να συσπειρώνεται προς διεκδίκηση των συμφερόντων τους. Η δυναμική που απελευθέρωσε το Κίνημα στο Γουδί, θα ανατρέψει το σκηνικό και θα απελευθερώσει την αγροτική διαμαρτυρία.

Μία ακόμη από τις διαπιστώσεις της εργασίας είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε τον αγώνα των αγροτών ο Τύπος της εποχής. Το Φεβρουάριο του 1910, το Αγροτικό ζήτημα κατείχε πρωτεύουσα θέση στον αθηναϊκό και θεσσαλικό Τύπο, όπως διαπιστώθηκε από τη μελέτη της αρθρογραφίας. Ο θεσσαλικός Τύπος είχε πάρει σαφείς θέσεις υπέρ των αγροτών. Ανεξαρτήτως πολιτικής ιδεολογίας, επειδή αφουγκράζεται τα προβλήματα των κολίγων και ζει την επικρατούσα κατάσταση παίρνει το μέρος των συμπολιτών του. Οι αθηναϊκές εφημερίδες από την άλλη εμφανίζονται διχασμένες. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 23 Φεβρουαρίου 1910 φιλοξενεί τη μαρτυρία αντιπροσωπείας Θεσσαλών κολίγων που περιέγραφαν τις συνθήκες της ζωής τους. Αλλά στις 28 Φεβρουαρίου 1910 επιτίθεται στους Θεσσαλούς βουλευτές για την αναγκαστική απαλλοτρίωση που επιδιώκουν. Στις 8 Μαρτίου 1910 φιλοξενεί και το υπόμνημα των Θεσσαλών τσιφλικούχων, οι οποίοι υποστηρίζουν πως η εμμονή της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης δείχνει έλλειψη σεβασμού

προς το δικαίωμα της ιδιοκτησίας που τυγχάνει αναγνωρισμένο σε όλο τον κόσμο. Επομένως ήθελε δώσει χώρο σε όλες τις απόψεις και να μην ταχθεί υπέρ της μιας ή της άλλης πλευράς. Αλλά και η εφημερίδα *Νέον Άστυ* στις 10 Μαρτίου 1910 θεωρεί πως είναι δίκαιο να ακουστεί και η γνώμη των γαιοκτημόνων για το Αγροτικό ζήτημα. Έτσι φιλοξενεί το υπόμνημα της κτηματικής ενώσεως.

Όποιες κι αν ήταν οι θέσεις των εφημερίδων αυτό που έχει σημασία είναι πως η εξέγερση των κολίγων δεν ήταν ένα μεμονωμένο γεγονός, ούτε έγινε από τη μια μέρα στην άλλη. Η εξέγερση ήταν κατάληξη μακρών, συντονισμένων, ομαδικών και συλλογικών αγώνων, στη διάρκεια των οποίων, οι Θεσσαλοί αγρότες ανέπτυξαν όλες τις μορφές πάλης.

.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Αθήναι (Αθήνα) 1907, 1909, 1910

Ακρόπολις (Αθήνα) 1910

Αναγέννησις (Τρίκαλα) 1909,1910

Εμπρός (Αθήνα) 1905, 1910

Εργάτης (Βόλος) 1909,1910

Θεσσαλία (Βόλος) 1906,1908

Νέα Ημέρα, (Αθήνα) 1912

Νέον Άστυ, (Αθήνα) 1907

Πανθεσσαλική (Βόλος) 1901

Σκριπ (Αθήνα) 1907, 1908, 1910

Ριζοσπάστης, (Αθήνα) 1909, 1975, 2002, 2007, 2010

(Το) Άστυ (Αθήνα) 1897,1905, 1906, 1907

ΆΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Περίοδος ΙΗ, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση Α΄, 29 Μαΐου 1906.

Περίοδος ΙΗ, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση Ας΄, 5 Ιουνίου 1906.

Περίοδος ΙΗ, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΑΖ΄, 6 Ιουνίου 1906

Περίοδος ΙΗ, Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίαση ΚΖ, 20 Δεκεμβρίου 1908

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση Β΄, 5 Φεβρουαρίου 1910

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση Ε΄, 9 Φεβρουαρίου 1910

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση Θ΄, 13 Φεβρουαρίου 1910

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση Ιζ΄, 22 Φεβρουαρίου 1910

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΙΘ΄, 25 Φεβρουαρίου 1910

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΚΓ΄, 3 Μαρτίου 1910

Περίοδος ΙΗ, έκτακτη Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΚΖ΄, 8 Μαρτίου 1910

2. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αναστασιάδης Γιώργος - Καραπάνου Άννα, (επιμ), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον Συνταγματικό λόγο*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008

Αντωνίου Αντώνης, «Τα αίτια του αγροτικού προβλήματος και η προσωπικότητα του Δημητρίου Μπούσδρα», στα: *Καρδιτσιώτικα Χρονικά*, τόμος VI, Γ΄ Ιστορικό Συνέδριο, *Η Ιστορική πορεία του Αγροτικού ζητήματος στην Καρδίτσα*, (Καρδίτσα 8-9 Ιουνίου 2002), Εταιρεία Καρδιτσιώτικων Μελετών - Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου, Καρδίτσα 2003, σελ. 125-140

Αρώνη - Τσίχλη Καίτη, *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα - Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήση, Αθήνα 2005

Βραχνιάρης Χρήστος, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις, Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα 1985

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, (μετάφραση Α. Ξανθόπουλος), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009

Ηγουμενάκης Γ. Νίκος, *Η Αγροτική Ιδιοκτησία, διερεύνηση των αιτιών της αντισοικονομικής διαμόρφωσής της*, Παπαζήση, Αθήνα 1987

Καραμπερόπουλος Κ. Βασίλης, *Η περιοχή του Βελεστίνου στο Αγροτικό Κίνημα*, Επιστημονική Εταιρεία μελέτης Φερών- Βελεστίνου- Ρήγα, Αθήνα 2003

Καρανικόλας Γιώργος, *Κιλελέρ: Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού αγροτικού κινήματος*, Θουκυδίδης, Αθήνα 1983

Καρβελά Αικατερίνη, *Μηχανισμοί εγκατάστασης αγροτικών πληθυσμών. Πρόσφυγες και Εγχώριοι στη Θεσσαλία 1907-1911*, (διδακτορική διατριβή), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2005

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923 «Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι»*, Πεδίο, Αθήνα 2019

Κωστής Κώστας, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας», Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος} - 21^{ος} αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2019

Μουστάνη Ντίνα, *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις σ' ένα Βιομηχανικό Κέντρο: Βόλος, 1881-1922*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2014

Μπαμπινιώτης Γεώργιος Δ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2^η 2002

Μπενάκης Θεόδωρος (επιμ.), *Μαρίνος Αντύπας, «Προς τον λαόν και άλλα κείμενα»*, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Ριζοσπαστών και Σοσιαλιστών, Κούριερ, Αθήνα 2000

Μπρακατσούλας Βασίλης, *Το Αγροτικό πρόβλημα και κίνημα στην Ελλάδα. Από την Τουρκοκρατία ως το 1950*, Παπαζήση, Αθήνα 1984

Νταμπεγλιώτης Ι. Κωνσταντίνος, «Η αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ του 1910 και η σημασία της στη Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία», στο: Ευριπίδης Χ. Αντωνιάδης (επιμ.), *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου. Εξεγέρσεις που σημάδεψαν την Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού σε Ελλάδα και Κύπρο*, (Πισσούρι 20-21 Οκτωβρίου 2017), Επιφανίου, Λευκωσία 2018, σελ. 39-47

Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία - Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015

Ποταμιάνος Νίκος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το Αγροτικό ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα. Η περίπτωση του Χρηστοβασίλη και της εταιρείας του «Ελληνισμού», *Μνήμων*, τόμος 26, Αθήνα 2004, σελ. 133-156

Σάρρας Π. Μιχαήλ, *Ο Αγροτισμός ως πολιτική τάση στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου Διαμόρφωση δομών και κοινωνική εξέλιξη στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2014

Σφέτας Σπυρίδων, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τευχ. 5-6, Θεσσαλονίκη 1993-94, σελ. 75-91

Τριανταφυλλίδης Σοφοκλής, *Οι Κολλίγοι της Θεσσαλίας - Μελέτη Περί Μορτής*, Πανθεσσαλική, Βόλος 1906

Ψύρρας Θωμάς, *Κιλελέρ στον ήλιο μοίρα-από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Aroni-Tsichli Kaiti, «The agrarian question: the agrarian movement and issues of land ownership in Greece, 1821-1923», Dorondel Stefan- Serban Stelu, *At the Margins of history. The agrarian question in Southeast Europe*, Martor 2014

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Ανδρουτσόπουλος Δημήτρης, «Μαρίνος Αντύπας», Μάρτιος 2006, [\[https://landandfreedom.gr/el/istoria/167-marinos-antypas\]](https://landandfreedom.gr/el/istoria/167-marinos-antypas)

Δανεζάκης Ανδρέας, «Μαρίνος Αντύπας, πρωτοπόρος αγωνιστής και μάρτυρας της Αγροτιάς», 9 Μαρτίου 2020, [\[https://www.imerodromos.gr/marinos-antypas-protoporos-agonistis-kai-martyras-tis-agrotias/\]](https://www.imerodromos.gr/marinos-antypas-protoporos-agonistis-kai-martyras-tis-agrotias/)

Κωνσταντίνου Άκης, «Η επανάσταση της αγροτιάς», 4 Μαρτίου 2021, [\[http://mag.spoutnik.gr/stiles/memory-stick/2523/i-epanastasi-tis-agrotias/\]](http://mag.spoutnik.gr/stiles/memory-stick/2523/i-epanastasi-tis-agrotias/)

Μπρουντζάκης Ξενοφών, «Μαρίνος Αντύπας: Ένας εξεγερμένος αγωνιστής των σοσιαλιστικών ιδεωδών», 29 Ιουνίου 2013, [\[https://www.topontiki.gr/2013/06/29/marinos-antipas-enas-exegermenos-agonistis-ton-sosialistikon-ideodon/\]](https://www.topontiki.gr/2013/06/29/marinos-antipas-enas-exegermenos-agonistis-ton-sosialistikon-ideodon/)

Νιφορόπουλος Κωνσταντίνος Ι., «Η ιστορία της φορολογίας στην Ελλάδα»,
[\[https://www.accountancygreece.gr/i-istoria-tis-forologias-stin-ellada-k/\]](https://www.accountancygreece.gr/i-istoria-tis-forologias-stin-ellada-k/)

Παπασωτηρίου Γιώργος Χ., «Ποιος σκότωσε τον Μαρίνο Αντύπα;» 14 Μαρτίου 2021
[\[http://artinews.gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%83%CE%BA%CF%8C%CF%84%CF%89%CF%83%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%BF-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%B1.html\]](http://artinews.gr/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%83%CE%BA%CF%8C%CF%84%CF%89%CF%83%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%BF-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%B1.html)

Πηγαδάς Νίκος «Ο Μ. Αντύπας στις φυλακές της Αίγινας στην απομόνωση και ‘‘υπό άναλον δίαιταν’’», 16 Μαρτίου 2012, [\[http://www.edoeap.gr/2012/03/%CE%BF-%CE%BC-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%85%CF%80%CE%B1%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%83-%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CF%83-%CF%83%CF%84/\]](http://www.edoeap.gr/2012/03/%CE%BF-%CE%BC-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%85%CF%80%CE%B1%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%83-%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CF%83-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CF%83-%CF%83%CF%84/)

Σουλιώτης Κωνσταντίνος, «Ένας μεγάλος εθνικός ευεργέτης: ο Χρηστάκης Ζωγράφος», 7 Δεκεμβρίου 2017, [\[https://www.taxydromos.gr/m/m_article.php?id=281281\]](https://www.taxydromos.gr/m/m_article.php?id=281281)